

Jogtudat

Szerző: H. SZILÁGYI István

Affiliáció: egyetemi tanár, PPKE JÁK

Rovat: Jogszociológia

Rovatszerkesztő: BENCZE Mátyás

Lezárás dátuma: 2023.06.02

Idézési javaslat: H. SZILÁGYI István: „Jogtudat” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYOK Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Jogszociológia rovat, rovatszerkesztő: BENCZE Mátyás) <http://ijoten.hu/szocikk/jogtudat> (2023). Konkrét szöveghelyre való hivatkozáshoz javasoljuk a szövegbeli bekezdésszámok használatát, pl. [8] vagy [12]–[18].

A jogtudat jelenségének vizsgálata az 1960-as években került nemzetközi szinten a jogszociológia érdeklődésének homlokterébe az ún. KOL (Knowledge and Opinion about Law) kutatások első hullámával. Az ebbe bekapcsolódó, akkoriban intézményesülő magyar jogszociológia egyik első kutatási témája volt a jogismeret vizsgálata, az 1970-es évektől kezdve pedig egy napjainkig töretlen hagyománya alakult ki a jogtudat vizsgálatának. A jogtudat a jogra, illetve a jogi kultúrára irányuló egyéni és csoportos lélektani mozzanatok összessége, amelyek a társadalmi nevelés, a kommunikáció, a jogalkalmazás és az egyéni jogi cselekvések hatásának eredményeként szerveződnek. E hatásmezők mindegyikében az egyén és a társadalom egészét reprezentáló intézményi réteg közé számos strukturális elem ékelődik, amelyek e hatásokat közvetítik és alakítják. A jogtudat dinamikus kölcsönhatásban áll mind a jogi kultúrával, mind a társadalmi szerkezettel.

Tartalomjegyzék

1. A jogtudat definíciója

2. A jogtudat fogalmi elemeinek magyarázata

- 2.1. Egyéni és társadalmi jogtudat
- 2.2. Az egyéni jogtudat szerkezete
- 2.3. Az egyéni és a társadalmi jogtudat kapcsolata
- 2.4. Közvetítő szerkezetek
- 2.5. A társadalmi jogtudat vizsgálatának szemléleti kérdései

3. A fogalmi elemzés értelme és hozadéka

4. JEGYZETEK

1. A jogtudat definíciója

[1] A jogtudat a jogi kultúrára (->jogi kultúra) irányuló egyéni és csoportos lélektani mozzanatok tapasztalati módon vizsgálható összessége.

2. A jogtudat fogalmi elemeinek magyarázata

[2] A jogtudat definíciójában összekapcsoltuk az egyéni és csoportszintű lélektani jelenségeket, amelyeket a következőkben egymástól elválasztva tárgyalunk. A kifejtésben a fogalmi elemzést kiegészítjük a nemzetközi és a magyar jogtudat-kutatások eredményeire való utalásokkal.^[1] A jogtudat koncepciójának eszmetörténeti gyökereit illetően a Jogi kultúra szócikkre hagyatkozunk (->jogi kultúra).

2.1. Egyéni és társadalmi jogtudat

[3] A jogtudat egyéni és társadalmi szintjének megkülönböztetését – az uralkodó marxista társadalomtudomány, közelebbről a marxista jogelmélet fogalmi kereteire tekintettel – az 1970-es években dolgozta ki a magyar jogszociológia,^[2] ami részben magyarázza, hogy az egyénivel szembeállított „társadalmi” bizonyos fokig meghatározatlan maradt. Ennek oka az volt, hogy bár a kutatók számára világos volt, hogy a társadalmi rétegződésnek nagy jelentősége van a szocialista társadalom viszonyai között is, de a politikai ideológia szintjén vágyott „osztály nélküli társadalom” képzete, valamint a hagyományos közösségek lerombolásának, illetve a spontán csoportképződés akadályozásának tényleges politikai gyakorlata egyaránt abba az irányba hatott, hogy a „társadalmi” szint fogalmát az „össztársadalmi”, vagyis állami szinttel azonosítsák. Az egyéni és társadalmi szint elválasztása tehát egyúttal kimondatlanul azt a képet sugallta, hogy az egyén minden további közvetítő csoport közbejötté nélkül, közvetlenül kapcsolódik a társadalmat képviselő államhoz.^[3] Az egyénnek a társadalomhoz mint legátfogóbb csoporthoz való kapcsolata efféle felfogásának túlzottan leegyszerűsítő voltaival valójában már akkor tisztában voltak a kutatók (lásd 2.3. pont).

[4] A jogtudat társadalmi szintjével kapcsolatban látnunk kell, hogy a jogtudat társadalmi szinten másképpen kapcsolódik a (politikai) közösséget mint egészet képviselő intézményi réteghez – amit szokásosan az állammal vagy a kormányzattal azonosítunk –, mint az egyéni jogtudat az egyénhez mint társadalmi és pszicho-fizikai realitáshoz. Szemben az egyénnek a saját jogtudatához való kapcsolatával, az állam egyáltalán nem kizárólagos hordozója és alakítója a társadalmi jogtudatnak. Míg az egyén viselkedéséből elvileg rekonstruálható az egyén jogtudata, addig az állami szervek „tevékenységéből” nem következtethetünk a társadalom jogtudatára minden vonatkozásban, mivel ez utóbbi sokkal tágabb jelenséggel foglal magában és sokkal komplexebb összefüggésben van az állammal azonosított intézményi réteggel (lásd 2.3. pont [18] bekezdés) (->jogi kultúra).

[5] A társadalmi szintű jogtudat tehát az egyéni jogtudatok társaslélektani összerendeződése egy összetett folyamatban, amelyben a társadalmi szerkezet számos intézménye, formális és nem-formális eleme vesz részt az államon kívül, jöllehet ez utóbbi egyike a folyamatban közreható domináns tényezőknél.

2.2. Az egyéni jogtudat szerkezete

[6] Az egyéni jogtudat vizsgálatára vonatkozóan történetileg elsőként a jogtudat és a jogismeret kategóriáinak elválasztása alakult ki az 1960–70-es évek jogtudat-kutatásaiban.^[4] A további elemzés során ezt a distinkciót összekapcsoljuk az egyéni psziché szerkezetét leíró hagyományos lélektani fogalmakkal.

[7] A jogtudat és a jogismeret fogalmi relációjában az előbbi az átfogóbb kategória, a jogismeret tehát a jogtudat egyik alkotóeleme, amely az egyéni lélek kognitív (tudatos, racionális, értelmi) szférájához kapcsolható. A jogtudat bizonyos fokig reziduális kategória is, mert minden egyéb lélektani mozzanatot magában foglal, amit a jogismeret nem fed le: így elsősorban az érzelmi és az akarati elemeket, melyek a lélek affektív (tudatalatti, emocionális), illetve reaktív részéhez tartoznak. A következőkben tehát áttekintjük a jogtudattal kapcsolatos értelmi (a), érzelmi (b) és akarati (c) mozzanatokot, végül megvizsgáljuk a jogtudat szerkezetének (d) problémáit.

[8] Ad (a). A jogismeret fogalmát itt bizonyosan tágabban kell értelmeznünk a pozitív jog szabályainak ismereténél, hiszen a „jogértés” és a „jog eszközként való használatának képessége” is

feltételezi a dogmatikai réteg valamelyes ismeretét. A KOL-kutatások^[5] kezdetén már megfogalmazódott az a kiindulópont, hogy önmagában a jogismeret nem szükséges és nem is elégséges feltétele a jogkövetésnek, bár nyilvánvalóan a jogismeret elengedhetetlen eleme a jogi kompetenciának.^[6] Az empirikus vizsgálatok feltárták, hogy a laikusok jogismerete általában alacsony szintű^[7] – mindenképpen jóval alacsonyabb annál, hogy a jogászok által hirdetett *ignorantia iuris non excusat* elvét ne csupán a jogi felelősséget megalapozó fikciónak tekintsük –, és jogterületenként változó. A büntető jog szabályai általában a leginkább ismertek, míg a közigazgatási és a polgári jog szabályai lényegesen kevésbé. S ugyanígy: az anyagi jogi rendelkezésekkel inkább tisztában vannak a laikusok, mint az eljárási szabályokkal. A jogismeretet leginkább befolyásoló társadalmi tényezők a műveltség (iskolázottság) és a jogi tapasztalatok mennyisége – míg például a kor, a nem, a jövedelem vagy a „média-fogyasztás” különbségei nem, vagy csak csekély mértékben van rá hatással.^[8]

[9] Ugyanakkor a jogismeret nem fedi le a kognitív szféra joggal kapcsolatba hozható összes elemét, hiszen kézenfekvően ide tartoznak az előítéletek és beállítódások döntési esetről esetre racionálisan nem ellenőrzött sémái is, amelyek azonban a jogi vagy jogilag releváns cselekvések vezérelveivé válhatnak. Természetesen ezek vizsgálata is a KOL-kutatások szerves részét képezi.

[10] Végezetül felvethető az az egészen általános kérdés is, hogy egyáltalán az értelem, a tudatos és észszerű megfontolás mennyire tekinthető az egyéni cselekvést meghatározó tényezőnek. Mint tudjuk, a modern jogi doktrína emberképe éppen ezen az előfeltevésen nyugszik, és az állampolgárra úgy tekint, mint aki képes megismerni a jogi szabályokat, cselekvéseit ehhez igazítani, és általában racionálisan kalkulálni cselekvéseinek következményeit. A legközelebb ehhez a felfogáshoz talán a racionális döntések elméletének szemlélete áll, míg a társadalom-lélektani megközelítés azt hangsúlyozza, hogy az emberek sokkal gyakrabban követik a jogot, mint az a tisztán racionális mérlegelés alapján „megérné” számukra.^[9]

[11] Ad (b). A joghoz való érzelmi viszonyulás problémakörében elsőként az a kérdés merül fel, hogy vajon létezik-e az emberi lélekben az igazságérzet vagy egy sajátos jogérzet. A hagyományos jogfelfogás igenlően válaszolja meg a kérdést, és például a XIX. század végén Joseph Kohler – a német etnológiai jogtudomány egyik alapítómestere – számára még evidensnek látszott, hogy a „jogérzet” (*Rechtsgefühl*) az emberi lélek feltétlen alkateleme.^[10] Ezt az elképzelést azonban háttérbe szorította a XX. század második felében a lélektanban az ösztönredukció elméletén alapuló felfogás, amely az emberi lélek sajátosságát a specializálatlanságban vélte felfedezni, s amely tagadta, hogy létezne az igazságérzetnek megfeleltethető ösztönimpulzus.^[11] Konrad Lorenz 1970-as években folytatott kutatásai fényében azonban ez a probléma újragondolható.^[12]

[12] Ezt követően érdemes megvizsgálni, hogy vajon a jog viszonylatában hogyan jelennek meg és hogyan értelmezhetők az olyan érzések, mint a „tisztelet”, a „bizalom” vagy éppen a „félelem”, a „szorongás”.

[13] A hazai kutatásokban már az 1970-es években foglalkoztak a „jogtiszteletet” problémájával.^[13] A kutatók a jogtiszteletet úgy határozták meg, hogy az egyén szempontjából az nem más mint a jogalkotó és a jogalkalmazó szervek tekintélyének elfogadása, s azt egyúttal összekapcsolták az „államtisztelet” fogalmával.^[14]

[14] Ugyanezekben a vizsgálatokban felbukkant a jogba vetett bizalom érzésének az elemzése is, de e jelenség kiterjedt empirikus vizsgálatára csupán az ezredfordulót követően került sor.^[15] A jog iránti bizalomnak különféle aspektusai vannak, így például önállóan vizsgálható a jogalkotó és a jogalkalmazó szervek iránti intézményi bizalom, ez utóbbi kapcsán pedig a bíróság döntéseibe vetett bizalom, ami meghatározó eleme egyúttal a perlési hajlandóságnak is.^[16]

[15] A joggal kapcsolatos szorongás érzése leginkább az egyéni lelki tényezők függvénye, s kevésbé az illető társadalmi helyzetének, a jogszabályok tartalmának vagy az érvényesítésükben részt vevő intézmények tekintélyének, működési módjának tudható be.^[17] A szorongás érzése leginkább a

bűnözéssel, illetve a büntetőjoggal kapcsolatban jelentkezik, jelentős szerepe lehet a médiának e negatív érzés felfokozásában. A szorongás egyik hatása például a bűnözés mértékének túlbecsülése, a közbiztonság gyengülésének téves érzékelése.^[18]

[16] A félelemnek kitüntetett szerepe van a jogi világképben, hiszen a félelem az egyik legfontosabb érzelmi motívum, amelyik a jogszabályok érvényesülését támogatja: a büntetéstől, a szankcióban kilátásba helyezett joghátrány elszenvetésétől való félelem. A kriminológia mind a mai napig fontos területe a büntetőjogi szankciórendszer vizsgálatához kapcsolódóan az egyes büntetések visszatartó erejének, „elrettentő hatásának” kutatása. Az általánosan elfogadott nézet szerint a büntetések visszatartó ereje nem a büntetés súlyosságától függ leginkább, hanem annak bizonyosságától és gyorsaságától. Például a halálbüntetés feltételezett elrettentő hatásának empirikus vizsgálata napjainkban is napirenden van.^[19] A büntetéstől azonban nem csupán az általános visszatartó hatás kiváltását remélik a kriminológusok, hanem az elítélt vonatkozásában a lelkiismeretfurdalás felkeltését, az áldozatnak és a társadalomnak okozott kár tudatosítását is.^[20] Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy a XX. század közepétől kezdve a jóléti államokban bizonyos társadalmi célok elérése – például a demográfiai folyamatok befolyásolása – érdekében a jogi szabályozás nem a szankciótól való félelemre épít, hanem bizonyos kilátásba helyezett kedvezmények elnyerésére irányuló vágyakra.

[17] A 2010-es években az érzelmeknek a jog világában játszott szerepének tanulmányozásával foglalkozó elméleti-szociológiai kutatások egyre inkább támaszkodnak az idegélettan (*neuroscience*) újabb eredményeire. Sőt, lassanként egy önálló interdiszciplináris kutatási terület (*law and emotions*) is formálódni látszik a nemzetközi kutatásokban.^[21] Nagyon tanulságosak ebben a vonatkozásban Sajó András kutatásai, melyek azt vizsgálták, hogy az egyéni morális érzelmekből a jogi és politikai intézményrendszerrel való kölcsönhatásban hogyan alakulnak ki a jogi (alkotmányos) „közérzetek” (*public sentiments*).^[22]

[18] Ad (c). A hagyományos jogfelfogás hajlamos volt a jogkövetés elmaradását, illetve a jogsértő magatartást az „akarat hibájával” magyarázni. Ennek alapja az „etikai racionalizmus” Szókratészig visszanyúló bölcséleti hagyománya, amely úgy véli, hogy az embereknek elegendő belátniuk, hogy mi a helyes cselekvés, és akkor bizonyosan úgy is fognak cselekedni. A jog világába ez azt jelenti, hogy elegendő, ha a szabályozás címzettje ismeri a szabályokat, s akkor ezeket bizonyosan követni fogja. Természetesen mind a morálfilozófia, mind a jogtudomány számot vetett annak lehetőségével, hogy bizonyos esetekben hiába tudjuk, hogy mi volna a helyes, mégsem vagyunk képesek aszerint cselekedni: az akaratunk nem elég erős, és az érzelmeink, vágyaink eltérítenek bennünket az értelem által diktált cselekvési iránytól. Míg az erkölcs területén a lelkiismeretfurdalás és a szégyen érzései támogatják az akaratot a racionálisan felismert helyes cselekvés véghezvitelében, addig a jog esetében a kilátásba helyezett szankció keltette félelem.

[19] Az akarat lélektani elemének vizsgálatakor felmerülő egyik fontos kérdés tehát az „erő” problémája. Ennek egyik vetülete, hogy mekkora ellenállást vagyunk képesek leküzdeni céljaink elérése érdekében. Erre vonatkozóan mindenkinek vannak az önértékelésén alapuló becslései, hogy vajon mennyi szenvedést, veszélyt, kényelmetlenséget, frusztrációt képes vállalni. Nyilván minél erősebb az akarat, annál többet. Ezt az összefüggést látszanak alátámasztani az 1970-es években folytatott hazai jogtudat-kutatások némely eredményei is. A kutatók PFT (*Personal Frustration Tolerance*) tesztek segítségével vizsgálták, hogy az egyéni frusztrációtűrő képesség hogyan függ össze a deviáns viselkedések toleranciájának mértékével. Az eredmények azt mutatták, hogy a frusztrációt jobban tűrő személyek rendre intoleránsabbaknak bizonyultak (hajlamosabbak voltak fellépni a deviáns viselkedésekkel szemben).^[23]

[20] A társadalmi élet minden területén, s így a jogban is megjelenhet ez a kérdés a vitákkal kapcsolatos helyzetek összefüggésében, így az akarat erő mértéke természetesen kapcsolódik a konfliktusvállalás képességéhez. A jog egyéni célok elérésének eszközeként való használatának képessége – a jogi kompetencia – a jogismeret elemén kívül magában foglalja a konfliktusvállalásra

való készséget is. A hétköznapi tapasztalatok arra a problémára is felhívják a figyelmet, hogy a konfliktusvállalási készség, illetve az akaratérő a kor előrehaladtával is változik: az idősebb emberek inkább kerülnek a konfliktusokat, és lassanként „megpuhul” az akaratuk. Érdekes adalékul szolgál az „akaratgyengesség” problémájának vizsgálatához a racionális döntések elméletének egyik fejleménye, amely azt elemezi, hogy a racionális előrelátás segítségével hogyan orvosolható a lélektani nehézség („Odüsszeusz-probléma”).^[24]

[21] Az akarat lélektani eleméhez kapcsolható még a „szándék” fogalma, amely egy konkrét célra irányuló akaratot jelent. A szándékban kapcsolódik össze az akarat és az értelem, ahol az utóbbi határozza meg a cselekvés irányát. A „szándék hibája” esetében éppen a cél meghatározásával, a cselekvések következményeinek mérlegelésével van baj. A büntetőjogi felelősséget megalapozó gondatlanság vagy hanyagság esetében tehát a körültekintő észszerű mérlegelés hiánya folytán következik be a „nem szándékolt” kár, sérelem, noha az elkövetők gyakran mentegetik magukat azzal, hogy „nem akarattal” okoztak bajt.

[22] Ez utóbbi gondolat átvezet bennünket ahhoz az általánosabban megfogalmazható kérdéshez, hogy vajon az érzelmek és az értelem hogyan hatnak az intenció alakulására. Úgy tűnik, hogy mind a nemzetközi, mind pedig a hazai jogtudat-kutatásokban egyelőre várat magára az e területen folyó természettudományos kutatások eredményeinek szintetizálása.

[23] Meg kell említenünk továbbá, hogy a tapasztalati jogtudat-kutatások során a kutatók számos olyan koncepciót dolgoztak ki, melyek az egyéni lélektan hagyományos fogalmai – a személyiség kognitív, reaktív és emocionális aspektusainak megkülönböztetése – helyett, ezek valamilyen kombinációjára épültek, amelyekkel igyekeztek finomítani az egyéni jogtudat összetevőinek feltárását. A jogi nevelés folyamatának tanulmányozásakor (lásd 2.3. pont [29] bekezdés) a jogismeret fogalmához kötve alkalmazták a „jogértés” fogalmát, melyben keverednek a jogra vonatkozó kifejezett ismeretek tudatos elemei az igazságérzet érzelmi, ösztönös impulzusaival.^[25] A joghoz való viszonyban az értékek szerepének vizsgálatában önálló lelki mozzanatként emelik ki az értékelés képességét. Ez az evaluatív mozzanat a kognitív és az emocionális tudati elemek sajátos összekapcsolódására utal.^[26] Nagyon gyakran használt fogalmak az „attitűd” és az „előítélet” is, melyeket szintén a kognitív, az emocionális és a reaktív elemek kombinációjaként határoz meg a szociálpszichológia.^[27] A „joghasználat képessége”, melyet – a jogismeret és a joghoz való viszony mellett – a jogtudat önálló összetevőjeként emelnek ki, a jogismereten túl értékelő és akarati mozzanatokot is implikál.^[28] A jogosultság-tudat elemzésekor annak három összetevőjét különítették el: a „jogi éberség”, a „jog azonosításának képessége”, valamint a „jogi mobilizáció” mozzanatait.^[29] E fogalmak közül az első a „jogértés”, a második a „jogismeret”, míg a harmadik a „jog használatának képességével” rokonítható.

[24] Ad (d). A kutatók már a KOL-kutatások első hullámát követően arra a következtetésre jutottak, hogy az egyéni tudatban nem alakul ki a jogra vonatkozóan egy egységes, többé-kevésbé koherens nézet- és motívumrendszer.^[30] A későbbi nemzetközi és hazai empirikus kutatások^[31] egyöntetűen igazolták ezt a hipotézist.

[25] Az egyéni jogtudat tehát töredékes, a jogra vonatkozó ismeretek, értékelések, érzelmi beállítódások tele vannak belső ellentmondásokkal, ezért nem képeznek egy egységes tudati dimenziót, így a joghoz való viszonyulás erősen a társadalmi kontextushoz kötődik. További kérdéseket vet fel azonban e fragmentáltság és inkoherencia mértéke és megítélése. Amennyiben a lélektan hagyományos szemléletéből tekintünk e kérdésre, akkor a belsőleg összehangolt személyiség feleltethető meg a „normalitás” állapotának, s így az összhang hiánya a lelki egészséget fenyegető tényezőként jelenik meg: az egymásnak ellentmondó értékelések és érzelmek egyidejű jelenléte kettős mércék kialakulásához, képmutatáshoz, súlyosabb esetben tudathasadáshoz vagy pszichózishoz vezethetnek.^[32] S megfordítva: a hipokrizis hosszabb távon nem csupán az erkölcsi érzelmeket, hanem az értelmi képességeket is sorvasztja.^[33]

[26] Másfelől, a posztmodern „kritikai” elméletek épp ellenkezőleg, általában az egyéni tudat – s

azon belül az egyéni jogtudat – töredezettségét és ellentmondásosságát tekintik „normális” állapotnak, nem feltétlenül számítva ennek az állásfoglalásnak pszichológiai, etikai és erkölcsi következményeivel.^[34]

[27] Figyelemmel kell lennünk arra is, hogy az egyéni jogtudat szerkezetének töredezettsége csoport- vagy társadalmi szinten összegződve, szociológiailag leírható és mérhető mintázatokat hoz létre. E mintázatok vizsgálata pedig a társadalmi jogtudat, a jogi kultúra, illetve a társadalomtörténeti és a jogtörténeti kutatások irányába nyitja meg az egyéni jogtudat elemzési horizontját.^[35]

2.3. Az egyéni és a társadalmi jogtudat kapcsolata

[28] Az egyént a társadalomhoz kapcsoló viszonyrendszerben a társadalomtól az egyén felé haladva három hatásnyalábot vagy mezőt különíthetünk el: a szocializációt (a), a kommunikációt (b) és a jogalkalmazást (c). Az egyéntől társadalom irányába mutató hatások között pedig ismét a kommunikáció (d), valamint a jogilag releváns társadalmi cselekvések (e), illetve a kifejezetten jogi cselekvések (f) mezejeit érdemes elválasztanunk. Társadalmi szinten pedig el kell különítenünk az intézményi réteget (g) és a társadalmi jogtudatot (h).

[29] Ad (a). A szocializáció társadalomlélektanban használatos fogalmát itt némileg szűkebb értelemben használjuk. Egyrészt eltekintünk a tanulási folyamat alapvetően interaktív jellegétől, vagyis a nevelés folyamán a nevelt viselkedésének a nevelőre gyakorolt visszahatásáról. Másrészt, bár a szociálpszichológiában az élethosszig tartó tanulás elképzelésének elfogadásával párhuzamosan egyre nagyobb figyelmet szentelnek a kutatók a társadalmi tanulás felnőttkori szakaszának, illetve a reszocializáció és az „átnevelés” problémáinak, a jogi szocializáció szempontjából a társadalmi nevelés fiatal felnőtt koraival, a szilárd egyéni identitás kialakulásával záruló első szakasza lényeges. Ez utóbbi megfontolás alapja az, hogy a jogi szocializáció felnőttkori szakaszában döntően a jogról való ismeretek és tapasztalatok a személyiség kognitív szférájában zajló felhalmozása és feldolgozása játszik szerepet, amit azonban az általunk javasolt modellben külön kiemeltünk a társadalmi kommunikáció és a jogalkalmazás hatásmezejének nevesítésével.

[30] A társadalmi nevelésnek az identitás elnyeréséig tartó szakaszában a jogi szocializáció folyamata nem válik el világos határokkal a nevelés más aspektusaitól, különösen a születéstől a pubertásig tartó korai korszakban, melyben a személyiség a tekintély és a szabályok különféle társadalmi megjelenési formáihoz való viszonyának érzelmi és akarati elemei formálódnak. A pubertást követő periódusban a személyiségfejlődés menetében fokozatosan válik meghatározóvá a kognitív szféra, s ezzel párhuzamosan válnak egyre differenciáltabbá és gazdagabbá a jogi autoritásokról és a jogszabályokról szóló ismeretek, s egyúttal egyre reflektáltabbá és kritikusabbá a hozzájuk való érzelmi, morális viszonyulás. Ez a folyamat még folytatódik az identitás elérésének utolsó fázisában, a fiatal felnőttkorban is, amikor a felsőfokú képzés és az első munkahelyi tapasztalatok tovább alakíthatják a még viszonylag képlékeny személyiséget. Míg a szocializáció korai szakaszának legfontosabb ágense a család, addig a későbbiekben az iskola, a kortárs csoport és – napjainkban egyre növekvő mértékben – a média, közösségi háló hatása lesz meghatározó.

[31] A társadalomlélektani kutatásokban két alapvető elméleti megközelítés alapján történtek kísérletek a szocializáció jelenségeinek értelmezésére és empirikus felderítésére. Az 1970-es években a Jean Piaget^[36] munkásságára épülő „kognitív fejlődés” irányzat alapjait Lawrence Kohlberg és June L. Tapp kutatásai fektették le.^[37] Ugyancsak nagyjából ebben az időben formálódott a Ronald L. Akers és Albert Bandura nevével fémjelzett „társadalmi tanulás” elmélete is.^[38] Míg az előbbi főként a személyiség kognitív fejlődésének belső dinamikáját, addig az utóbbi a külső, társadalmi hatások jelentőségét hangsúlyozta a szocializáció elméleti modelljében. A két irányzat közötti közvetítés, illetve azok elemeinek kombinálása jegyében kidolgozott „integrált szemlélet” pedig az 1980-as években Ellen S. Cohn és Susan O. White műveiben jelent meg először.^[39]

[32] Az elmúlt fél évszázad során a jogi szocializáció kutatói számos a jogtudattal összefüggő jelenség elméleti megragadását célzó fogalmat és teoretikus összefüggést tártak fel, valamint széles körben folytattak empirikus kutatásokat, amelyek a jogpolitika és a joggyakorlat számára is fontos eredményeket produkáltak.

[33] Az előbbi körben említhetjük a jogismeret és a „jogértés” (*legal reasoning*) kognitív mozzanatainak fogalmi elkülönítését az érzelmi motivációktól és értékelő jellegű attitűdöktől, valamint a jog használatának képességétől (jogi kompetencia), továbbá a jogtudat alakulásának fázisait és belső összetettségét, az ágensek és a nevelés alanyai közötti interakciók természetét feltáró elméleti konstrukciókat.

[34] A gyakorlati jelentőséggel bíró empirikus kutatási témák között említhetjük többek között a jogértés és a jogi kompetencia fejlődésének vizsgálati eredményeit, amelyek muníciót adhatnak a büntethetőség korhatárának megállapításáról, illetve a kiskorúak jogi eljárásba (például tanúként) való bevonásáról folyó jogpolitikai vitákhoz. Szintén tanulságosak a jogi ismeretek és a joggal kapcsolatos érzelmi beállítódások kialakításában az iskola és a média szerepének felmérése során született eredmények, amelyek hasznosíthatók lennének a tantervek és a műsorpolitikák jogi nevelést segítő fejlesztése érdekében.

[35] A jogi szocializáció problémaköre a hazai jogszociológiában az 1970-es évektől napjainkig mind elméleti,^[40] mind az empirikus kutatások^[41] vonatkozásában kultivált kutatási terület, amelyre vonatkozóan a napvilágot látott eredményeknek időnként voltak gyakorlati konzekvenciái.

[36] Ad (b). A kommunikációnak a társadalmi szint felől az egyén irányában működő vetületét tekintve jelezzük, hogy az interakció másik – a kormányzat felől nézve *feed back* – irányát az elemzésben különválasztottuk (lásd 2.3. pont [47] bekezdés). A most vizsgálandó viszonylatban így elsősorban az állami intézmények által a tömegtájékoztatás különféle csatornáin keresztül az állampolgárok felé küldött, jogról szóló információk áramlására gondolunk. Tartalmi szempontból ez feloleli a tételes jogi szabályok kihirdetésétől és közzétételétől kezdve, a bírósági döntések megismerhetőségén át, a jogalkotó és jogalkalmazó szervek felépítésére és működésére vonatkozó információkig a joggal kapcsolatos ismeretek rendkívül változatos körét. A kommunikáció folyamata szempontjából pedig alapvetően a közvetett és egyirányú kommunikáció közismert problémái merülnek fel a jogi információkhoz való hozzáférés biztosítása – a jogállam és a jogbiztonság feltételeként, illetve a jogi nevelés és az esetleges „jogi propaganda” eszközeként –, az információk szelekciója, sőt az esetleges dezinformáció, manipuláció lehetőségének vizsgálatakor. Ráadásul ezek a kérdések a különböző médiumok – nyomtatott sajtó, rádió, mozgóképfilm,^[42] televízió,^[43] közösségi média^[44] stb. – információs szerkezetének és hatásmechanizmusainak összefüggésében még komplexebb formát öltenek. Külön figyelmet érdemel az elmúlt évtizedekben viharos sebességgel kibontakozó internetes közösségi médiumoknak (*social media*) (Facebook, Twitter [újabbán: X] stb.) a jogi kommunikációra gyakorolt hatása. Egyrészt mivel a hagyományos médiumoktól eltérően interaktív jellegűek, másrészt mert a „hivataloshoz” képest „alternatív” nyilvánosságként is működnek.

[37] Az interneten zajló jogi kommunikáció különböző aspektusai közül itt elsősorban a jogi információkat kereső „információ fogyasztókra” kell összpontosítanunk, míg az internethasználók másik jellegzetes csoportjára, a „kommunitáriusokra” inkább az egyéntől a társadalom felé irányuló kommunikáció vonatkozásában.^[45] Az internet a jogi információkhoz való hozzáférés szempontjából több szempontból is új helyzetet teremtett a hagyományos nyomtatott és elektronikus médiumok (rádió, televízió) kizárólagosságának korszakához képest. Egyrészt megsokszorozta az internethasználók számára hozzáférhető információk tömegét, másrészt jelentősen megkönnyítette az információ megszerzését is. Ennek elsődleges pozitív hatása a jogismeret potenciális növekedésében mutatkozhat meg.^[46] E feltételezett hatás érvényesülésével szemben azonban számos tényező hat. Így az elemzők felhívják a figyelmet arra, hogy a jogban járatlan laikusok tájékozódását éppen nehezítheti az információk számukra átláthatatlan

tömege.^[47] Másrészt az internet megnehezítette a rendelkezésre álló információk hitelességének ellenőrzését, a téves vagy szándékosan megtévesztő tájékoztatások kiszűrését a felhasználók számára.^[48] A megtévesztő tájékoztatás problémája pedig tovább vezet az internetes identitásképzés^[49] és az internetes bűnözés kriminológiai aspektusai felé.^[50] A jogi ismeretek könnyebb hozzáférhetőségének közvetettebb hatása, hogy a tudás demokratizálódása új kihívás elé állította a jogász hivatásrendet – alámosva annak a jogi tudás monopóliumán nyugvó korábbi szakmai tekintélyét –, és jelentősen átalakította a jogi szolgáltatások piacát.^[51] Végezetül érdemes még kiemelni, hogy az internetes kommunikáció során a jogi üzenetek fokozottabban beágyazódnak a hétköznapi élet viszonyaiba. A jogi üzenet számos más ismerettel kapcsolódhat össze: gazdasági kalkulációkkal, politikai megfontolásokkal, fogyasztói információkkal, sőt, akár életvitelre vagy a divatra vonatkozó tanácsokkal. Így a jogi tájékoztatás sokkal inkább kezd a hétköznapi életesemények köré szerveződni, mintsem a hagyományos jogi kategóriákhoz igazodni.^[52]

[38] Látnunk kell továbbá – mint arra még alább visszatérünk a közvetítő szerkezetek tárgyalásakor (lásd 2.4. pont) –, hogy az állami intézményi réteg és az egyén közé ékelődő szociális szerkezeti elemek – a civil szervezetek formalizált struktúráitól kezdve az internetes portálok informális alakulataival bezárólag – ugyancsak részt vesznek a jogi üzenetek szelekciójában, értelmezésében és kiegészítésében. Sőt, a jogi információk „kezelése” már magában az állami szervezeten belül elkezdődik: például a jogforrási hierarchia magasabb szintjén álló jogforrásokhoz kapcsolt alacsonyabb szintű végrehajtási utasítások, állásfoglalások, körlevelek formájában.

[39] Ugyanakkor a kommunikáció eleme az általunk kiemelt összes aspektusban megjelenik valamilyen formában. Például a jogi nevelésben a média lényeges ágens-együttesként tűnik fel. A felek közötti kommunikáció szintén fontos mozzanata a jogalkalmazásnak, miként az egyéni vélemény kifejezése, illetve a jogi vagy jogilag releváns egyéni társadalmi cselekvések esetében is. E megfontolásra tekintettel válik világossá, hogy az általunk most kiemelt vetületek csupán szűk területét képezik a kommunikáció jogban játszott szerepének feltárására irányuló elméleti és tapasztalati kutatások tágas mezejének.

[40] Az 1960–80-as években többek között Jürgen Habermas,^[53] Niklas Luhmann,^[54] Günther Teubner,^[55] Jacques Derrida^[56] és Jean Baudrillard^[57] munkássága állította az európai társadalomelméletben a kommunikáció jelenségét a kutatások homlokterébe. Az 1990-es években David Nelken a „jog mint kommunikáció” (*law as communication*) kutatási mezejének kijelölésékor^[58] igyekezett ezt az európai társadalomelméleti hagyományt szintetizálni az angolszász jogtudomány 1980-as évektől izmosodó új irányjaival, elsősorban a „jog és nyelv”,^[59] a „jog és szemiotika”,^[60] valamint a „jog és irodalom”^[61] törekvéseivel. Az empirikus jogszociológiai kutatásokra azonban ezek a társadalomelméleti, jogelméleti eredmények csupán évtizedes késéssel, s gyakran inkább a módszertani megfontolások kerülőútjain keresztül hatottak. Így a jog társadalmi kommunikációjának tapasztalati vizsgálata is a jogszociológián belül a KOL-kutatások tematikájába illeszkedett, melynek elméleti hátterét a kortárs politikai szociológia, a szociálpszichológia és a kommunikációelmélet középszintű teóriái képezték.

[41] Hasonló képet fest a hazai kutatás helyzete is, leszámítva a további megkésettséget és töredezettséget: a társadalomelmélet német hagyományának recepciója zajlott le legkorábban, már az 1990-es években,^[62] míg a francia vonulat befogadása még napjainkban is folyamatban van. A „jog és irodalom” irányzata szintén az 1990-es években kezdett meghonosodni,^[63] míg a „jog és nyelv” területén csak jóval az ezredfordulót követően kezdődtek meg a kutatások.^[64]

[42] Mindezekről az elméleti erőfeszítésektől függetlenül kezdődtek meg az 1960-as évek végétől a magyar jogszociológiában és kriminológiában a média jogismeretet,^[65] illetve a joggal kapcsolatos attitűdöket befolyásoló, s gyakran ellentmondásos hatásának vizsgálata. Az 1970-es és az 1980-as években a „jogi propaganda” eszközének tekintett televíziós műsorok hatásának vizsgálata ígéretes folytatása volt e problémakör kutatásának,^[66] azonban a következő évtizedben – összefüggésben a

hazai jogtudat-kutatások 1980-as évek közepétől tapasztalható lendületvesztésével – gyakorlatilag megszakadtak az ez irányú tapasztalati vizsgálatok. Csak az ezredfordulót követően indultak újra – s egymástól nagyrészt függetlenül – az idevágó kriminológiai^[67] és jogszociológiai kutatások.^[68]

[43] Ad (c). A jogalkalmazás „párja” az egyéni jogi cselekvések (lásd 2.3. pont [57] bekezdés) mezeje, s a kettő együtt fedi le a hagyományos felfogás szerinti jogérvényesülés – jogalkalmazás és jogkövetés – területét. A jogalkalmazás hatásnyalábja tehát elsősorban a hatóság által hivatalból (*ex officio*) kezdeményezett eljárásokat fogja át, míg az egyéni, állampolgári jogérvényesítés esetei kerülnek az egyéni jogi cselekvésekként nevesített körbe. Erősen leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az előbbibe tartoznak a közigazgatási, rendészeti, bűnüldözői, valamint a büntető igazságszolgáltatási tevékenységek, míg az utóbbiba a magánjogi akciók és a polgári jogi bírászkodás működése. Közelebbről nézve persze világos, hogy a modern jogrendszerekben számos olyan intézmény és eljárás működik, melyekben az *ex officio* hatósági eljárás szorosan összekapcsolódik az egyéni jogérvényesítés aktusaival – mint az nyilvánvaló például a hatósági engedélyezési eljárásokban, vagy a különféle közvetítői, békéltetői fórumok működése esetén –, így a jogalkalmazás és az egyéni jogi cselekvések elválasztása csak viszonylagos lehet.

[44] A KOL-kutatások a XX. század utolsó évtizedeiben megerősítették a hagyományos doktrína feltevéseit, amennyiben tapasztalati úton kimutatták, hogy a jogalkalmazás során szerzett jogi tapasztalatok jelentősen befolyásolják mind az egyéni jogismeret szintjét, mind pedig a jogról kialakult vélekedéseket.^[69] A jogalkalmazás egyéni jogtudatra való – elsősorban a tényleges jogkövetés szempontjából vett – hatásának értelmezésére két teoretikus megközelítés alakult ki, melyek napjainkban is meghatározó befolyással bírnak. Az egyik a jog gazdasági elemzésének irányzata, melynek a hazai jogtudományban talán legismertebb képviselője Richard Posner.^[70] Az irányzat átfogóbb elméleti hátterét a racionális döntések elmélete adja, s a jogalkalmazás működésének leírását és értékelését pedig abból az egyszerű tézisből kiindulva végzi, hogy a megfelelő kiszámíthatósággal és hatékonysággal működő jogalkalmazás „olcsóbbá” teszi a jogkövetést, és „megdrágítja” a jogsértést vagy a jog elkerülésének lehetőségeit.^[71] A másik, a társadalomlélektanra alapozó megközelítés legismertebb tekintélye Tom R. Tyler. E perspektívából szemlélve, a jogalkalmazás egyéni jogtudatot befolyásoló szerepe a szocializáció korábbi fázisaiban kialakult jog iránti tisztelet, bizalom – a legitimitás – megerősítésében vagy éppen meggyengítésében ragadható meg.^[72] Míg a jog gazdasági elemzése a jogalkalmazás kapcsán a jogsértő vagy jogkerülő magatartásokat költségessé – ezért a racionális mérlegelés szempontjából nemkívánatossá – tévő szankciórendszerre összpontosít, addig a szociálpszichológiai megközelítés a jogalkalmazás igazságosságát, azonbelül is az eljárási igazságosság, a *fair play* fontosságát emeli ki.

[45] E két alapvetően makroszintű elmélet inspirálta kutatásokon kívül meg kell emlékeznünk azokról a törekvésekről, amelyek főként a jogi antropológia – az 1960–80-as években az Egyesült Államokban Sally Falk Moore és Laura Nader munkássága nyomán kibontakozó – fejleményeiből merítenek.^[73] E kutatások homlokterében a jogalkalmazás során keletkező jogi tapasztalatok létrejöttének megértése áll, és a jogalkalmazó fórumok mint „fél-autonóm társadalmi mezők” működésének mikroszociológiai elemzésére koncentrálnak.

[46] Noha a magyar elméleti jogtudomány már az 1980-as évektől igyekezett tájékozódni a jog gazdasági elemzésének lehetőségeiről,^[74] s az irányzat eredményeinek recepciója újabb lendületet vett az ezredfordulót követően, a jogalkalmazás szociológiai vizsgálata szempontjából mindaddig kevés hozadéka volt mindennek.^[75] Jelentősebb kutatások zajlottak viszont a Tyler-féle szociálpszichológiai megközelítés jegyében az „intézményi bizalom” témájában.^[76] Miután a jogi antropológia magyar jogtudományban való meghonosítása – az 1990-es évek biztató kezdeteit követően – kudarcot vallani látszik,^[77] az ehhez kapcsolható empirikus kutatások is elszigeteltek maradtak.^[78]

[47] Ad (d). Az egyéntől a társadalmi szint felé irányuló hatások számbavételekor elsőként az egyéni kommunikáció jelenségét kell megvizsgálnunk. Ennek örvén különbséget kell tenni a között, amit az

emberek gondolnak, mondanak, és amiként cselekednek. A jogról való egyéni megnyilvánulás tehát nem feltétlenül tükrözi azt, amit az illető valóban gondol a jogról, és még kevésbé lehet következtetni abból arra, hogy hogyan fog cselekedni egy adott helyzetben. Ebből a belátásból néhány fontos következtetés adódik a jogról való egyéni megnyilatkozások vonatkozásában.^[79]

[48] Az egyik, hogy a jogról való vélekedés – amiben szükségszerűen együtt jelennek meg valamilyen arányban a jogra vonatkozó tárgyi ismeretek és a jog értékelésének elemei – közlésével az egyén a társas lét szférájába lép, vagyis az egyéni jogi kommunikációnak politikai implikációi vannak. A jogról való vélemény megfogalmazásával és kinyilvánításával az egyén belép a közvéleménynek – Gabriel Almond és Sydney Verba kifejezésével élve – az állampolgártól a kormányzat felé, „felfelé” áramló folyamatába, egyúttal a politikai kultúra formálásának részesévé válik.^[80] A jogtudat és a politikai kultúra szoros összefüggése tehát már az egyéni kommunikáció szintjén is világossá válik. A jogra vonatkozó egyéni véleményeknek „közvéleményként” való összegzésében és megjelenítése vonatkozásában döntő jelentősége van a tömegtájékoztatás médiumainak. Ezek a maguk sajátos szempontjai – politikai beállítottság, a műsorok nézettségének növelése stb. – szerint válogatják, összegzik és reprezentálják az egyéni véleményeket. E folyamat fontos jellemzője, hogy a médiumok hivatási etikájuk szerint megszürik (cenzorálják) az információkat, és ellenőrzik a bekerülő tartalmak hitelességét.

[49] Nem tekinthetünk el azonban egyéni szintű kommunikáció horizontális irányától sem, amely a társadalmi élet „földszintjén” zajlik, s amely jellemzően interaktív természetű. Ebből a távlatból szemlélve kiemelkedő jelentősége van a kommunikáció kontextusát adó mikroszintű csoportképződés, társadalmi erőterek, félautonóm társadalmi mezők vizsgálatának. A személyes érintkezés e „valóságos” színterein túl pedig ismét számot kell vetnünk az internetes kommunikáció bizonyos vonatkozásaival is.

[50] Először is látnunk kell, hogy a „valóságos” személyközi érintkezések is egyre mediatizáltabbá váltak az elmúlt fél évszázad folyamán. A rokoni, baráti, hivatási közösségek tagjai is egyre nagyobb mértékben tartják fenn kapcsolataikat a telefon és az internet használata révén,^[81] így az online/off-line érintkezés határai is elmosódtak. Az internetes kommunikáció egészében folyamatosan nő a felhasználók által generált tartalmak aránya,^[82] ami jelzi, hogy e médium interaktív aspektusát egyre inkább értékelik és kiaknázzák az emberek. A növekvő aktivitás részben annak is köszönhető, hogy a hagyományos tömegtájékoztatás médiumaihoz képest itt lényegesen kisebb szerepet játszanak a beépített szűrők,^[83] s így a közösségi média egyfajta „alternatív nyilvánosság” terepévé vált. Másfelől lehetőséget teremtett a „valóságoshoz” hasonló „internetes közösségek” kialakulására,^[84] amelyeknek hasonlóan fontos szerepe lehet a jogi információk továbbításában, a laikusok jogról kialakított képének formálásában, mint az „off-line” társadalmi tér mikroszintű alkotóelemeinek.^[85]

[51] Az egyéni jogi kommunikáció nemzetközi kutatásai szempontjából nagyon jelentősek voltak az 1980-as évektől megélnéknél, jogi antropológiai indíttatású Egyesült Államokbeli kutatások.^[86] A hazai jogszociológia az 1970-es évek végén már számot vetett a fent jelzett elméleti kérdésekkel,^[87] ám az egyéni jogi kommunikáció széles körű mikroszociológiai vizsgálata – kezdetben a csoportkutatások ideológiai akadályai, később a jogi antropológia félbeszakadt recepciója folytán – mindmáig várat magára.^[88]

[52] Ad (e). A jogilag releváns társadalmi cselekvések körében mindjárt érdemes elkülönítenünk a jogsértő magatartásokat és a jog elkerülését célzó cselekvéseket. A jogsértések formái és – ami a jogtudat-kutatás szempontjából még fontosabb – a mögöttük álló motivációk tekintetében igen változatosak lehetnek. Az egyik szélsőséggént említhetjük a joggal való tudatos, politikailag vagy erkölcsileg motivált, nyílt (de erőszakmentes), demonstratív szembefordulás, a polgári engedetlenség esetét. A másik véglet lehet, amikor a jogsértés oka egyszerűen a jog nem ismerete (*ignorantia iuris*). Ezek közé helyezhető a „jogtól való elidegenedtség”, az észszerű mérlegelés, az érzelmi befolyásoltság, a „szándék” vagy az „akarat hibája” – illetve ezek valamilyen kombinációja –

folytán bekövetkező jogsértő magatartások nehezen áttekinthető tömege, amit az egyes jogágak felelősségi rendszerei igyekeznek dogmatikai szinten rendszerbe foglalni.

[53] A jogsértések mögött álló tudati tényezők számbavételére Marc Hertogh kísérelt meg egy középszintű elméletet alkotni,^[89] ettől eltekintve a KOL-kutatások a jognak való engedelmség korábban bemutatott elméleti irányainak – a szociálpszichológiai, illetve a racionális döntések teóriájának – valamilyen derivátumaira támaszkodva, az egyes jogágak felelősségi rendszeréhez igazodva vizsgálták ezeket. E kutatásokban – morális és politikai súlyára tekintettel – természetesen a kriminológia játssza a vezető szerepet,^[90] s a jogsértések motívumainak tapasztalati feltárása és elemzése jóval szerényebb figyelmet kap a polgári és a közigazgatási jog terén. Hasonló helyzet alakult ki a hazai jogtudományban is,^[91] hozzátéve ehhez, hogy a jogalkotás és a *policy making* hatékonyságának növelése érdekében az utóbbi időben a polgári és a közigazgatási jog terén is egyre gyakrabban merül fel igényként, hogy empirikus vizsgálatokkal kíséreljék meg felbecsülni a szabályozás alanyainak várható reakcióit.^[92]

[54] Ami a jog elkerülését célzó viselkedést illeti, az lényegében az egyénnek azt a törekvését jelenti, hogy a jog eszközei helyett más konfliktusmegoldási módokat keressen. Ezek egy része a „jog árnyékában” működő közvetítói, békéltetői fórumok, más része azonban az állam jogától nagyrészt vagy teljesen független közösségi, vagy csoportszinten működő, kevésbé formalizált intézmények, hagyományos eljárások vagy a társadalmi gyakorlat sajátos mintázatai.^[93]

[55] Az állami joggal funkcionálisan egyenértékű konfliktuskezelési mechanizmusok és eljárások, illetve az azokat igénybe vevők motívumainak vizsgálata hagyományosan a jogi antropológia érdeklődési körébe tartozott. Innen került át az 1980-as években a jogszociológiába a „nem-formális vitarendezési eljárások” (*informal justice*) témájaként,^[94] ami aztán a következő évtizedben kiegészült a „jog árnyékában” működő békéltető vagy közvetítő eljárások,^[95] és intézmények (*restorative justice*) kidolgozása kapcsán született kutatásokkal.^[96]

[56] A hazai jogi antropológia egyetlen – bár kétségtelenül fontos – kutatást produkált e területen az 1990-es évek végén,^[97] míg a békéltető és közvetítő eljárások empirikus vizsgálata az ezredforduló után – ezek magyar jogba való bevezetésüket követően – indultak meg.^[98]

[57] Ad (f). A jogi cselekvések köre ismét két részre bontható. Egyrészt a jogi előírásoknak objektíve megfelelő „passzív” jogkövetés eseteire, másrészt amikor az egyén tudatosan, eszközként használja a jog által kínált lehetőségeket érdekeinek vagy egyéb igényeinek az érvényesítésére. A jog általában vett érvényesülésének és hatékonyságának szociológiai vizsgálata szempontjából az előbbi, míg a jogtudat-vizsgálatokéból az utóbbi az érdekesebb.

[58] A „passzív” jogkövetés esetén a személy cselekvése objektíve megfelel a jogi előírásoknak, függetlenül annak motívumaitól. Itt a hangsúly tehát az egyén jogi kötelezettségeinek teljesítésén van, ami lehet a jogalkalmazó hatósági eljárás során megállapított kötelezettség, illetve a magánszemélyek között létrejött polgári jogi kötelezettségek teljesítése. A jogszociológia a XX. század kezdetétől – Eugen Ehrlich munkássága nyomán^[99] – tisztában van a vita nélkül teljesebbé menő jogügyleteknek és jogi akciók – John Griffiths kifejezésével élve^[100] *trouble-less cases* – jelentőségével a jogélet egésze szempontjából. A jogi cselekvések e tömege alkotja az „élő jogot”, noha tudjuk, hogy a „passzív”, „közömbös” jogkövetés gyakran valójában a jogot támogató más társadalmi normarendszerek – erkölcs, szokás, illem stb. – hatásának tudható be.

[59] Ezzel szemben a jogi cselekvések másik típusa, amikor az egyén képes eszközként használni a jogot, nem csupán a jog viszonylag magas szintű ismeretét, a „jogértést”, hanem a joggal kapcsolatos sajátos attitűd, a „jogosultság-tudat” meglétét is feltételezi.^[101] Ez utóbbi azt jelenti, hogy az egyén a jogszolgáltató hatóságokkal szemben nem a „kérés” (*bagging*), hanem a „követelés” (*claiming*) diszpozíciójára támaszkodik. A jogi cselekvések során szerzett tapasztalatok pedig visszahatnak, megerősíthetik vagy éppen gyengíthetik ezeket az egyéni kompetenciákat. A jog eszközként használatának azonban nem csupán az egyén szubjektumában rejlő feltételei vannak,

hanem bizonyos külső, az egyén számára tényszerűen adott körülmények is szükségesek: a pereskedéshez meghatározott társadalmi forrásoknak kell rendelkezésre állnia – idő, pénz, műveltség stb. –, melyek hiánya a jog segítségül hívásának akadályát képezheti. E társadalmi erőforrások természetesen a társadalmi rétegződés mentén egyenlőtlenül oszlanak meg, amit jelez, hogy a kritikai szemlélet jegyében a jogszociológia e kérdéskört a „joghoz való hozzáférés” (*access to law*) témájaként tárgyalja az 1980-as évektől kezdve.^[102]

[60] A jogi cselekvés előbbi típusának – az „élő jognak” – a vizsgálata elsősorban a mikroszociológiai, jogi antropológiai, illetve kvalitatív (dokumentumelemzésen alapuló) kutatásokat igényli, míg az utóbbi típus esetében a „jogosultságtudat”, a perforgalom és a „pereskedési hajlam” elemzése kínálkozik. Míg az „élő jog” kutatásának jelentős képviselői voltak például Laura Nader^[103] vagy John Griffiths^[104] személyében az ezredfordulót megelőző évtizedekben, addig a pereskedési hajlam vonatkozásában Erhardt Blankenburg^[105] vagy Masayuki Murayama^[106] kutatásai említhetők jellemző példaként.

[61] A magyar jogszociológiában a fenti témák közül a pereskedési hajlam feltérképezésére az 1970-es években történt kísérlet,^[107] illetve a jogosultságtudat vizsgálatára Sajó András 1980-as években végzett úttörő kutatása nyomán^[108] nemrégiben folytattak le egy nemzetközi összehasonlító vizsgálatot a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének munkatársai.^[109]

[62] Ad (g). Az egyéntől a társadalom szintje felé, „felfelé” ható hatásmezőket áttekintve ismét elértük a „társadalmi szintet”, melynek földközelebbi, a társadalom tagjainak cselekvéséhez közvetlenül kapcsolódó rétege az állami vagy kormányzati szervezet szintjeként azonosítható. A hagyományos fogalomhasználatot azonban itt két vonatkozásban is árnyalnunk kell. Egyrészt az „állami” vagy „kormányzati” jelzők a politikai elem dominanciáját idézik fel, miközben az elemzésünk a jogi konnotáció előtérbe helyezését implikálja. Ezért például a parlament vagy a kormány működésében számunkra nem annyira a politikai döntéshozatal, mint inkább a jogalkotás funkciója lesz érdekes. Ebből a sajátos jogi perspektívából igyekszik meghatározni például Lawrence Friedman ezt az intézményi réteget, amikor a jogi intézményrendszert – a jogi normák és a jogi kultúra mellett – jogrendszer egyik elemeként említi.^[110] Vagy Blankenburg a „jogi infrastruktúráról” szólva, melybe adott esetben beleérthetjük a jog árnyékában működő, a jog elkerülését intézményesen biztosító nem állami szervezeteket is.^[111]

[63] Másrészt a megszokott fogalomhasználat reflektálatlanul hagyja a szervezeti komplexitás tényét. S itt nem elég csupán a jogszociológiában elfogadott – a hatalmi ágak elválasztásának politikai doktrínáját tükröző –, a jogalkotó, (a vitarendezésre és szankció-alkalmazásra koncentráló) jogalkalmazó és a „szabályozó hatóságok” funkcionális elkülönülésére gondolnunk. A jogi intézmények valójában rendkívül bonyolult belső tagoltságot mutatnak a szervezeti érdekeik, a társadalmi erőforrásokhoz való hozzáférésük, a hatalmi és a kommunikációs viszonylataikban.

[64] A jogi intézmények összehangolt, átlátható strukturáltsága; kiszámítható, megbízható és hatékony működése; az állampolgár általi könnyű elérhetősége; a szervezeti ethosza (ki kit szolgál? az állam a polgárt, vagy *vice versa*?); a nyilvánosság és a demokratikus ellenőrzés egyéb formáinak alávétettsége^[112] – ezek mind-mind olyan tényezők, amelyek egyaránt hatnak a jogról a szocializáció és a társadalmi kommunikáció által kialakított eszmei képre, a jogba vetett bizalom fokára, illetve az azt megerősítő vagy leromboló egyéni jogi tapasztalatok tömegére.

[65] Ad (h). A társadalmi jogtudat fogalma kapcsán számos elméleti és módszertani probléma merül fel. A teoretikus problémák egy része abból fakad, hogy a koncepció eszmetörténetileg mélyen beágyazódott marxista társadalomtudományi hagyományba (-> **jogi kultúra**). Elsőként ezért azt kell kiemelnünk, hogy a társadalmi jogtudathoz nem rendelhető hozzá valamiféle, a marxizmus „osztálytudat” hordozójaként felfogott „kollektív személyiség”, hiszen lélektanilag szabatos értelemben tudata csupán az egyénnek van. Az egyéni jogtudatban ezért egyszerre vannak jelen az adott személyre jellemző egyedi vonások és az egyénnek a társadalmi beágyazottságából fakadó tudati elemei.

[66] Éppen ebből fakadnak a módszertani nehézségek is. Az egyéni jogtudatban ugyanis gyakran nehezen különíthetők el azok az összetevők, amelyek a pszichológia vizsgáldási körébe tartoznak, és azok, amelyek a társadalomlélektanéba. A fejlődéslelektan által leírt változások, amelyek a személyiség kialakulásának különféle fázisaiban a kognitív, az emocionális és a reaktív aspektusok eltérő dominanciáját mutatják inkább az előzőhöz, míg a társas kapcsolatok lelki hatásaihoz kapcsolódó identitás, önértékelés, előítélet jelenségei az utóbbihoz tartoznak.

[67] További nehézséget okoz, hogy a szociológiában a társadalmi szintű tudati jelenségek – vagyis az egyéni pszichés jelenségek összegződésai – megragadására számos, a marxista hagyománytól független kísérlet történt. Emiatt sok olyan fogalom van napjainkig is használatban, amelyek a jogtudat-kutatásokban is magyarázó erővel bírnak. Így például a „közösségi alkat”,^[113] a „társadalmi karakter”,^[114] a „habitus”^[115] vagy a „mentalitás”^[116] koncepciói nyilvánvalóan összefüggésbe hozhatók általában a joggal, illetve a jogi kultúrával. E fogalmak kutatásban való használatukok érdemes mindig vizsgálni a társadalomlélektani, a társadalomszerkezeti és a kulturális mozzanatok összekapcsolódásának mikéntjét.

2.4. Közvetítő szerkezetek

[68] Ugyancsak a marxizmus szemléleti hagyományából fakad az a nehézség is, amire a 2.1. pontban utaltunk: az egyén és a társadalom kapcsolatának túlzottan leegyszerűsítő felfogására, amely figyelmen kívül hagyja az egyén és a társadalom mint legátfogóbb (politikai) közösség közé ékelődő strukturális elemeket. John Griffiths-nek az instrumentális jogszemlélet bírálata kapcsán megfogalmazott intelmeit követve, ezért figyelembe kell vennünk, hogy az egyén sohasem kapcsolódik közvetlenül az államhoz, hanem mindig kisebb-nagyobb, egymást részben átfedő csoportok és közösségek rendszerén keresztül. Másodszor, hogy a jogalkotótól a norma címzettje felé irányuló jogi üzenet sohasem valamiféle normatív vákuumon keresztül halad. Harmadszor pedig, hogy az állam nem rendelkezik kizárólagos normatív monopóliummal.^[117] E megfontolások fényében kezdhethetünk hozzá az egyén és társadalom közé ékelődő közvetítő strukturális elemek számbavételéhez, amelyeket három egymást keresztező dimenzióba rendezhetünk: a társadalmi rétegződés (i), a szocietális csoportok (ii) és a professzionális csoportok (iii) aspektusába.

[69] Ad (i). Az egyén társadalmi státuszát meghatározó „kemény tények” közé tartozik a nem, a kor, a vagyoni helyzet, a jövedelem, a műveltség (iskolázottság) és a lakóhely. A társadalmi rétegződés jogismeretre, illetve jogtudatra való hatását már a KOL-kutatások első hullámában vizsgálták a kutatók.^[118] Az eredmények azt mutatták, hogy a rétegződést meghatározó tényezők mindegyike több-kevesebb hatással volt a vizsgált minták jogtudatára, azonban nem lehetett valamiféle általános összefüggést találni. Úgy tűnt, hogy e tényezők hatása különféle mintákba rendezhető, de ezek országonként és jogi kultúránként változó képet mutattak. A későbbi kutatások két tendenciát valószínűsítettek: az egyik, hogy a jogismeret alakulására a legjelentősebb hatással az iskolázottság szintje van. Másrészt, hogy a nemek közötti különbségek idővel csökkentek mind a jogismeret szintjét, mind a jogról alkotott véleményét tekintve.

[70] A hazai jogtudat-kutatások is kezdettől fogva nagy figyelmet szenteltek a társadalmi rétegződés kérdéseinek, és a longitudinális vizsgálatok ugyancsak a fenti trendek érvényesülését jelezték a magyar lakosság jogismeretének és jogtudatának alakulásában.^[119]

[71] Ad (ii). A szocietális csoportok jelentősebb alakzatai a családi-rokonsági, az etnikai, a lokális, a korosztályi, a vallási vagy világnézeti^[120] alapon szerveződő csoportok. A szocietális csoportok – a közvetlen, *face-to-face* kommunikációs és személyközi érintkezési viszonyok erős affektív hatásainak, valamint a sajátos belső lélektani dinamikájuknak köszönhetően – jelentős hatással bírnak az egyén identitásának formálódására és alakulására. Noha a kutatók kezdettől fogva feltételezték a szocietális csoportok hatását az egyéni jogtudat vonatkozásában, az ez irányú kutatások csupán az 1970-es évek közepétől – az antropológiából átvett „rész vevő megfigyelés” módszerének adaptációját követően – vettek lendületet. A következő évtizedekben a kutatók az

izraeli kibucoktól^[121] kezdve a közép-amerikai chiapas indián közösségeken^[122] át az Egyesült Államokbeli kertvárosi lakóközösségekig^[123] a legkülönbébb csoportokban vizsgálták a csoport belső szerkezetének, kohéziójának, kultúrájának hatását a vitarendezési eljárásokra és a joggal kapcsolatos egyéni elképzelések formálódására.

[72] E területen gyakorlatilag hiányoznak a hazai kutatások: az 1980-as évek végéig a szocietális csoportok kutatásának politikai-ideológiai akadályai voltak, azt követően pedig egyéb tudományszociológiai tényezők akadályozták az ilyen, alapvetően mikroszociológiai módszereket kívánó vizsgálatok meghonosodását.^[124]

[73] Ad (iii). A professzionális csoportok alkotják tulajdonképpen a társadalom munkamegosztáson alapuló struktúráját, mely magában foglalja a gazdaság, a politika, a kultúra és persze a jog szférájában működő mindenféle intézményt és többé-kevésbé formalizált szervezetet. Az egyén professzionális csoporthoz tartozása – „foglalkozása” – egyébként maga is státuszképző tényező, ami azonban az elmúlt évtizedekben már sokat veszített jelentőségéből. Mindazonáltal bizonyos professzionális csoportokban – „hivatásrendek”, szakszervezetek, politikai pártok, a gazdaság különféle ágazataiban működő vállalatok stb. – való részvétel differenciált módon befolyásolja a részt vevő egyének jogismeretét és jogtudatát, mivel foglalkozásuk körében speciális jogi *skill*-ekre van szükségük és sajátos jogi tapasztalatokra tesznek szert.

[74] A KOL-kutatások első korszakában már találkozhatunk olyan kutatásokkal, amelyek a joghoz való viszonyban a foglalkozási csoporthoz való tartozás hatását vizsgálták,^[125] és ilyesfajta kísérletekre a hazai jogtudat-kutatásokban is sor került az 1970-es években.^[126] Az 1980-as évektől kezdve azonban mind a nemzetközi, mind a hazai kutatások egyre inkább egyetlen „hivatásrend” jogtudatának vizsgálatára összpontosítottak: a jogászságára.

[75] A vizsgálatokból kitűnően a jogász hivatás magas társadalmi presztízsű értelmiségi pálya, melynek tagjai többségükben középosztálybeli családokból rekrutálódnak. A pályára lépés feltétele speciális képzés révén nyert elméleti képesítés (jogi diploma megszerzése), amit általában hosszabb-rövidebb idejű gyakorlati képzés követ. A jogász hivatásrend országonként és jogi kultúránként változó szerkezetben hivatási csoportokra bomlik (bírák, ügyvédek, ügyészek, igazgatási szakemberek). A hivatásrend e belső tagozódása, a csoportok egymáshoz viszonyított nagysága és presztízse, a hivatási csoportok közötti belső mobilitás jellegzetes pályái – mind olyan tényezők, amelyek befolyásolják a hivatásrend tagjai közötti kohézió nagyságát, a jogászság önképének alakulását, illetve ennek külső, társadalmi percepcióját (a jogászságról a társadalomban kialakult képet). A jogászokra evidensen jellemző a laikusokét meghaladó szintű jogismeret és jogértés, jogi kompetencia, ami viszont nem feltétlenül jár együtt a jogtisztelet magasabb szintjével.^[127]

[76] A jogász hivatásrend társadalmi funkciója – és tulajdonképpen monopóliuma – a jogi kultúra normatív rétegének kidolgozása, „karbantartása”, illetve az ahhoz kapcsolódó doktrinális-dogmatikai réteg gondozása. Ez a funkció összefüggésben van a jogi kultúra fogalma kapcsán tárgyalt laikus és professzionális jogi kultúra megkülönböztetésével (->jogi kultúra).

[77] Az egyén és a társadalom között közvetítő struktúrák fenti vázlatához két megjegyzést kell fűznünk. Az egyik, hogy áttekintésünkben csupán a korporatív csoportokra és a társadalmi közegetől viszonylag világos határokkal elváló szerkezeti elemekre összpontosítottunk, és figyelmen kívül hagytuk az ún. „félautonóm társadalmi mezőket” (FATM).^[128] Ezek olyan társadalmi erőterek, amelyekben nem csupán egyes személyek, hanem korporatív csoportok is megjelenhetnek, s amelyek képesek az állami jogtól függetlenül, önálló normarendszereket generálni és érvényesíteni a résztvevőkkel szemben. A társadalmi szerkezet e szubtilis elemeinek vizsgálata csak mikroszociológiai, illetve kvalitatív módszerekkel lehetséges, de jól hasznosíthatók ebben a hétköznapi élet fenomenológiai vizsgálatának tanulságai is.^[129] A FATM-ekre összpontosító hazai kutatásokra mindeddig csupán néhány kísérlet történt.^[130]

[78] További problémákat vet fel az utóbbi évtizedekben az interneten folyó kommunikáció formáinak viharos gyorsaságú terjedése és a kommunikációs lehetőségek gyors átalakulása. Ezeket a jelenségeket nyilván számításba kell venni a kommunikáció két fentebb jelzett nyalábjának tárgyalásakor (lásd 2.3. pont [36], [47] bekezdések), de a csoportképződésnek a „virtuális valóságban” zajló folyamatai nyilván a közvetítő struktúrák vizsgálatához is kapcsolódik. Kérdés például, hogy az internetes közösségi oldalak virtuális közösségeinek működésére alkalmazható-e a „félautonóm társadalmi mező” modellje.

[79] A második megjegyzésünk pedig, hogy a közvetítő szerkezetek e sokféle tömege mintegy kaleidoszkópként felbontja és megsokszorozza a jogi szocializáció, kommunikáció és cselekvések korábban számba vett hatásnyalábjait. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy megsokszorozódnak a kutatási tárgyként kínálkozó hatások és összefüggések is. Nem csoda hát, hogy a jogban vagy a tudományban járatlan polgárok számára olykor leküzdhetetlen nehézséget okoz a jogról egy összefüggő, koherens képet alkotni. Ez azonban már visszavezet az egyéni jogtudat szerkezetének problémáihoz (lásd 2.2. pont).

2.5. A társadalmi jogtudat vizsgálatának szemléleti kérdései

[80] Tekintettel a társadalmi jogtudat fogalmának a marxista, neomarxista eszmétörténeti implikációira, nem elégséges a koncepciónak az egyéni jogtudathoz kapcsolódó, reziduális kategóriakénti meghatározása, amibe besoroljuk az összes olyan társadalomlélektani mozzanatot – attitűdök, vélemények, hitek, tömegérzelmek –, melyek nem vonhatók az előbbibe. A koncepciónak a marxista hagyomány „kötelező” kritikai jellegétől való megszabadításához Marc Hertogh két eszmefuttatására támaszkodunk.

[81] Hertogh két stratégiát különböztet meg a jogtudat koncepciójának felépítésére vonatkozóan: az amerikai és az európai felfogást.^[131] Az előbbi Roscoe Pound munkásságára vezethető vissza, s lényege a *Law in Books* és a *Law in Action* megkülönböztetése.^[132] A jogszociológiai vizsgálódások célja a kettő közötti eltérés feltárása, vagyis hogy a gyakorlatban érvényesülő (hivatalos) jog hogyan, miért és milyen mértékben tér el a hivatalostól. Az erre a hagyományra épülő jogtudatkutatások központi kérdése pedig, hogy az emberek hogyan érzékelik a hivatalos jogot. A jog ebben a szemléletben független változó lesz, a jogtudat pedig a jogtól való eltérést magyarázó tényezője.

[82] Ezzel szemben a jogtudat európai koncepcióját elsősorban Eugen Ehrlich munkássága inspirálta,^[133] melynek középpontjában az „élő jog” fogalma áll. A szociológiai kutatásnak nem a hivatalos jogra, hanem a jog életének súlypontját jelentő „élő jogra” kell összpontosítania, mivel a hivatalos jogot csupán a jogviták eldöntése során alkalmazzák az állami szervek, az élő jog azonban a vita nélkül teljesebbé menő ügyletekben érvényesül, melyek a jogélet túlnyomó részét képezik. E szemléletből a jogtudat-kutatások fő kérdése ezért nem az, hogy az emberek hogyan érzékelik a hivatalos jogot, hanem hogy egyáltalán mit érzékelnek jogként. Így e perspektívából szemlélve a jog függő változóvá válik.

[83] Hertogh másik gondolatmenetében különbséget tesz a jogtudat-kutatások két megközelítésmódja, a „kritikai” (*critical*) és a „szekuláris” (*secular*) között.^[134] Az előbbi szorosan kapcsolódik egyfelől a- jelentős részben neomarxista inspirációjú – *Critical Legal Studies* hagyományához, másfelől a jogtudat fent ismertetett amerikai felfogásához. Az 1970-es évektől az ezredfordulóig tartó három évtizedben számos jelentős kutatás született ebben a szemléletben,^[135] melynek közös vonása, hogy elsősorban arra keresték a választ, hogy az emberek miért fordulnak a joghoz, dacára annak, hogy az valójában érdekeik ellen működik, s rendre csatlakozniuk kell a jogban. A társadalmi életben a jog mindent átható jelenlétét, hegemoniáját igyekeztek kimutatni, és elsősorban a jog elfogadásának és támogatásának motívumait feltárni.

[84] A „szekuláris”^[136] megközelítés – melyet maga Hertogh is képvisel – viszont a jogtudat európai koncepciójára támaszkodva elutasítja azt, hogy a jog hegemoniáját adottnak tekintse, és elsősorban

arra koncentrál, hogy az emberek miért nem követik a hivatalos jogot és helyette milyen alternatív megoldásokat keresnek. A jog elfogadása helyett tehát a jogtól való elidegenedés, a jog elkerülése, a joggal való szembeszegülés és a hivatalos jog helyett érvényesülő alternatív társadalmi kontroll formáira összpontosítja figyelmét.

[85] Milyen következtetések adódnak számunkra a társadalmi jogtudat fogalmi megragadása szempontjából a fenti fejtegetésekből? Először is, hogy a társadalmi jogtudatot olyan jelenségként kell elképzelnünk, ami kölcsönhatásban van a jogi kultúrával. A társadalmi tudat szempontjából a jog (jogi kultúra) hol független változóként jelenik meg, hol pedig függő változóként. A jogi kultúra formálja a jogtudatot, de egyúttal a társadalmi jogtudat által is formált. A jogtudat Hertogh által vázolt amerikai és az európai koncepciója valójában az „érem két oldalát” jelképezi, e kölcsönhatás két relációját világítja meg.

[86] Másfelől a társadalmi jogtudatot úgy kell felfognunk, mint ami az egyént a társadalomhoz kapcsoló strukturális elemek – társadalmi rétegződés, szocietális és professzionális csoportok, FATM-ek – szerint, a jogi kultúrához hasonlóan, maga is belsőleg tagolt. Korántsem bizonyos továbbá, hogy a hivatalos jog a társadalom minden szegmensében képes teljes mértékben uralni az interakciókat, ezért a jogra irányuló negatív attitűdök és érzelmek vizsgálata éppolyan fontos, mint a jog elfogadásának, támogatásának vizsgálata.

3. A fogalmi elemzés értelme és hozadéka

[87] A jogtudat és a jogi kultúra fogalma szorosan összefügg, s az elméleti tisztázás hiánya okán gyakran használják szinonim fogalmakként azokat (->jogi kultúra). Susan S. Silbey véleménye szerint a közelmúltban kialakuló kutatási irányok fogalomhasználata abba az irányba halad, hogy a makroszintű elméleti és összehasonlító kutatásokban a jogi kultúra fogalmát (mint szemiotikai analitikai eszközt), míg a mikroszintű kutatásokban – különösen amikor a vizsgálat tárgya az, hogy az egyének hogyan értelmezik és mozgósítják a jogi jelentéseket és jeleket – a jogi kultúra helyett inkább a jogtudat fogalmát alkalmazzák.^[137] Ez az elválasztás azonban nem annyira a fogalmi elemzésen, mint inkább a kutatási tárgy vélelmezett különbségén és a különféle tudományos diszciplínák (jogi antropológia, jogi etnográfia, összehasonlító jog, jogszociológia) hagyományainak eltérésén alapszik.

[88] Más elméletalkotási stratégiák a két fogalom egymáshoz kapcsolását egyiknek a másik alá rendelésével oldják meg. Marina Kurkchyan például azzal a megoldással él, hogy a jogtudat fogalmát rendeli a jogi kultúra koncepciója alá, azt annak egyik elemeként meghatározva.^[138] Kahei Rokumoto ellenben egy 2004-es munkájában vázolt elméletében^[139] a jogi kultúrát (*legal culture*) a társadalmi szintű jogtudat (*legal consciousness*) részének tekinti, a jogismeret (*legal knowledge*) és a jogra vonatkozó attitűdök (*legal attitudes*), valamint a jogi érzelmek (*legal sentiments*) mellett. A jogi kultúra magfogalma a jogfogalom (*legal conception*), amely meglehetősen időbeli tartósságot mutat, szemben a jogismerettel és a jogra vonatkozó beállítódásokkal, érzelmekkel, amelyek rövid időn belül is jelentősen változhatnak. Rokumoto hangsúlyozza a jogtudat elemeinek minőségi különbségét, amennyiben a jogismeret, a jogra vonatkozó attitűdök és a jogi érzelmek empirikus módon, a szociológiai, szociálpszichológiai módszerekkel vizsgálhatók, míg a jogi kultúra a kultúrakutatás eszközei számára hozzáférhető jelenség.

[89] A fentiekben bemutatott álláspontunk szerint az egyéni jogtudat, a társadalmi jogtudat és a jogi kultúra fogalmát célszerű elválasztani egymástól. Ennek az elválasztásnak nem csupán az az értelme, hogy világossá teszi az így elkülönített jelenségek eltérő természetét, amelyekhez igazodnak a vizsgálódás módszerei. A jogi kultúra esetében így a dokumentum elemzés metódusához kapcsolódóan a nyelvi elemzés, szövegelemzés, a logikai és normatív analízis, valamint a jogi szemiotika módszerei kínálóznak. Az egyéni jogtudat fogalmilag körülhatárolt jelenségei alapvetően a pszichológia, míg a társadalmi jogtudat a szociálpszichológia terepére esnek.

[90] Elválasztásuk nem csupán a vizsgálatuk módszertani különbségeire világít rá, hanem arra is, hogy

e jelenségek különböző törvényeknek vannak alávetve: a kultúra relatív önállósága éppen azon alapul, hogy nem egyszerően a társadalmi realitások határozzák meg, hanem nagymértékben az etika, az esztétika és a logika törvényszerűségei. S hasonlóképpen, az egyéni viselkedésnek is vannak az egyéni lélekben meghatározott összetevői és a társas létből fakadó, az egyéni pszichét uraló törvényektől különböző törvények szerint szerveződő és működő összetevői. Ugyanakkor e három fogalom világos elválasztása lehetővé teszi az általuk lefedett jelenségeket összekapcsoló viszonylatok mélyrehatóbb elemzését, aminek során tekintettel kell lennünk az azokat meghatározó eltérő törvényszerűségekre.

[91] A jogtudat és a jogi kultúra (->jogi kultúra) vázolt fogalmi elemzésének hozadéka először is annak megvilágítása, hogy a jogtudat formálódása többszintű, több rétegű szerkezetben zajlik, amelyek folytonos kölcsönhatásban állnak egymással. Az egyéni jogtudat, amely a jogra vonatkozó ismeretek, akarati és érzelmi elemek szövedéke, az individuum lélektani törvényei szerint szerveződik. Ettől csak viszonylagosan elválasztható az egyéni jogtudat megnyilvánulásait összegző társadalmi jogtudat, amely azonban a társas érintkezés sajátos belső dinamikája szerint működik. A társadalmi jogtudat viszont elválaszthatatlanul összekapcsolódik a jogi kultúrával, amely a tömegérzelmeknél, a közvéleménynél, a közhangulatnál tartósabb, tárgyiasult szellemi tartalmakat, formákat rögzít, de ami maga is ki van téve a változásoknak. E változásokat pedig éppen a társadalmi jogtudat változásai idézik elő, amennyiben képesek bizonyos intenzitást elérni, illetve a társadalmi szerkezetet is módosítani.

[92] Ehhez kapcsolódik a fogalmi elemzésből adódó másik következtetés. Mind az egyéni, mind a társadalmi jogtudat, mind pedig a jogi kultúra belső tagolódásában igazodik az egyént a társadalom egészéhez kapcsoló strukturális elemek rendszeréhez, vagyis a társadalmi struktúrához. A jogtudat vizsgálata tehát elválaszthatatlan a jogi intézményrendszer, a „jogi infrastruktúra” és a társadalmi kontroll versengő formáit működtető formális vagy informális társadalmi szerveződések, FATM-ek vizsgálatától.

[93] A jogtudat, a jogi kultúra és a társadalmi szerkezet kölcsönhatásának elemzésében az általunk vázolt strukturalista ihletettségu elméleti keret elsősorban a makroszintű elemeket emeli ki. E kölcsönhatás mikroszintű szerveződésének és dinamikájának feltárása, elméleti megragadása szempontjából azonban, a jogantropológiai kutatások mellett, jelentős magyarázó erővel bírnak a fenomenológiai megközelítésre épülő vizsgálódások is.^[140]

4. JEGYZETEK

[1] István H. SZILÁGYI: „Social Legal Consciousness or Legal Culture?” *Public Governance, Administration and Finances Law Review* 2022/2, 5–39; István H. SZILÁGYI – László KELEMEN – Sam Gilchrist HALL: *Changing Legal and Civic Culture in an Illiberal Democracy. A Social Psychological Survey of the Hungarian Legal System* (transl. Tamás JUHÁSZ), Abingdon, Routledge, 2022, 6–36; Balázs FEKETE – István H. SZILÁGYI: „Knowledge and Opinion about Law (KOL) Research in Hungary” *Acta Juridica Hungarica. Hungarian Journal of Legal Studies* 2017/3, 326–358; H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltást követően I” *Iustum Aequum Salutare* 2021/4, 41–71; H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltást követően II” *Iustum Aequum Salutare* 2022/1, 45–73.

[2] SAJÓ András: „Jogi nézetek az egyéni tudatban” *Állam- és Jogtudomány* 1976/3, 419–443; Adam PODGÓRECKI: „Public Opinion on Law” in Adam PODGÓRECKI – Wolfgang KAUPEN – Jan van HOUTTE – Paul VINKE – Berl KUTCHINSKY (szerk.): *Knowledge and Opinion about Law*, London, Martin Robertson, 1973; Adam PODGÓRECKI: „Legal Consciousness as a Research Problem” *International Yearbook in Law and Sociology* 1977, 85–97. Valójában a „szocialista jogszociológia” csupán Magyarországon és Lengyelországban létezett, mert a többi szocialista országban a jogszociológia nem tudott intézményesülni ezidőtájt. Lásd FEKETE – H. SZILÁGYI (1. j.) 326–358.

- [3] H. SZILÁGYI István: „A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága” in PÉNZES Ferenc – RÁCZ Sándor – TÓTH-MATOLCSI László (szerk.): *A szabadság felelőssége. Írások a 65. éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére*, Debrecen, DUP, 2011, 324–337.
- [4] KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*, Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1967; PODGÓRECKI et al. (szerk.): *Knowledge ans Opinion about Law* (2. j.); Berl KUTCHINSKY: „»A jogtudat«: a jogismeret és a jogra vonatkozó vélemény kutatásának áttekintése” in SAJÓ András (szerk.): *Jog és szociológia*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979, 401–430.
- [5] A KOL betűszó az Adam Podgóreczki és társai művének címére (*Knowledge ans Opinion about Law*) utal, és a könyv megjelenését követően a jogtudat-kutatások megnevezésére szolgál a nemzetközi szakirodalomban. PODGÓRECKI et al. (szerk.): *Knowledge ans Opinion about Law* (2. j.).
- [6] KUTCHINSKY (4. j.).
- [7] Vilhelm AUBERT: „Resarches in the Sociology of Law.” *American Behavioral Scientist* 1963/4, 16–20; Donald J. BLACK: „The Mobilization of Law” *Journal of Legal Studies* 1973/1, 125–149; Mariana VALVERDE: *Law’s Dream of a Common Knowledge*, Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2003.
- [8] Ezeket a megállapításokat a hazai jogismeretkutatások is megerősítették. Vö. KULCSÁR (4. j.); György GAJDUSCHEK – Balázs FEKETE: „Changes in the knowledge about the law in Hungary in the past half century” *Sociologija* 2015/4, 620-636; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: „A jogismeret változása az elmúlt közel fél évszázadban” in H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1867–2017*, Budapest, Pázmány Press, 2018, 173–220; Miklós HOLLÁN – Tímea VENCZEL: „Age Limits of Criminal Responsibility for Property Offences: A New Empirical Research on Legal Consciousness in Hungary” *Hungarian Journal of Legal Studies* 2019/4, 381–398.
- [9] Tom R. TYLER: *Why people obey the law?*, New Haven – London, Yale University Press, 1990.; GAJDUSCHEK György: „Miért engedelmeskednek az emberek a dohányzást tiltó jognak?” in BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika: Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* Budapest, Argumentum – MTA TK Politikatudományi Intézet, 2016, 113–135. A racionális döntések elméletének kritikájáról lásd Pierre BOURDIEU – Loïc WACQUANT: *An Invitation to Reflexive Sociology*, Cambridge, Polity, 1992, 115–140.
- [10] Josef KOHLER: *Das Recht als Kulturerscheinung*, Würzburg, 1885; Rüdiger SCHOTT: „Main Trends in German Ethnological Jurisprudence” *Journal of Legal Pluralism* 1982/14, 37–68.
- [11] Peter L. BERGER – Hansfried KELLNER: „Arnold Gehlen and the Theory of Institutions” *Social Research* 1965/1, 110–115; Helmut SCHELSKY: „A jogszociológia antropológiai és perszonális-funkcionális megközelítése” in SAJÓ András (szerk.): *Jog és szociológia*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979, 155–174; Arnold GEHLEN: *Man. His Nature and Place in the World* [1943] (ford. C. MCMILLAN – K. PILLEMER), New York, Columbia University Press, 1987.
- [12] Konrad LORENZ: *The Civilized Man’ Eight Deadly Sins*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1974. H SZILÁGYI István: „A jog lélektani alapjai” in H SZILÁGYI István (szerk.): *Társadalmi jogi kutatások*, Budapest, Szent István Társulat, 2012, 102–107.
- [13] SAJÓ András: „Empirikus elővizsgálatok a jogtudatról” *Állam- és Jogtudomány*, 1975/3, 464–477; SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról*, Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1977.
- [14] A kutatási eredmények rövid áttekintésére lásd H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltás előtt” *Iustum Aequum Salutare* 2021/1, 42–45.
- [15] KELEMEN László: *Miként vélekedünk a jogról?*, Budapest, Line Design, 2010; H. SZILÁGYI István – KELEMEN László: *Miként vélekedünk a jogról? Szociálpszichológiai kutatás 2018*, Budapest, HVG-ORAC, 2019; BODA Zsolt: „Bizalom, legitimitás és jogkövetés” in H. SZILÁGYI (szerk.) (8. j.) 255–278.
- [16] RÓBERT Péter – FEKETE Balázs: „Ki ellen nyerne meg ön egy pert?” in H. SZILÁGYI (szerk.) (8. j.)

303–322.

[17] SAJÓ–SZÉKELYI–MAJOR (13. j.).

[18] DANKÁNICS Mária – ERDŐSI Sándor: A „Kék Fény” közvéleménye. *Egy közönségkutatás tapasztalatai*, Budapest, MRT TK, 1974, VI, 8; BARABÁS A. Tünde – KOPLÁNYI Gergely – SZIGETI Ákos: „A bizonytalanságérzetet meghatározó problémák és kezelésük Budapest két városrészében” in VÓKÓ György (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 55.*, Budapest, OKRI, 2018, 120–152.

[19] Brett PARKER: „Death Penalty Statutes and Murder Rates: Evidence from Synthetic Controls” *Journal of Empirical Legal Studies* 2021/3, 488–533.

[20] Stewart FIELD – Cyrus TATA: *Criminal Justice and the Ideal Defendants in the Making of Remorse and Responsibility*, Oxford, Hart, 2023; Susan A. BANDES (szerk.): *The Passions of Law*, New York, New York University Press, 1999.

[21] Ennek áttekintésére lásd FEKETE Balázs: „Jog és érzelmek: veszedelmes viszonyok?” in FEKETE Balázs – FLECK Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletről*, Budapest, ELTE Eötvös, 2015, 249–284.

[22] SAJÓ András: *Constitutional Sentiments*, New Haven, Yale University, 2010.

[23] SAJÓ–SZÉKELYI–MAJOR (13. j.).

[24] Jon ELSTER: „Myopia and Foresight” in Jon ELSTER: *Explaining Social Behaviour: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, 99–113.

[25] VÁRINÉ Szilágyi Ibolya: *Jogtudatról – alulnézetben*, Budapest, L'Harmattan, 2010.

[26] GAJDUSCHEK György: „Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után” in H. SZILÁGYI (szerk.) (8. j.) 63–94.

[27] Gordon W. ALLPORT: „Attitudes” in Carl MURCHISON (szerk.): *A Handbook of Social Psychology*, Worcester, MA, Clark University Press, 1935, 789–844; Neil VILDMAR: „Generic Prejudice and the Presumption of Guilt in Sex Abuse Trials” *Law and Human Behavior* 1997/1, 5–25; Dennis R. FOX: „Psycholegal Scholarship's Contribution to False Consciousness about Injustice” *Law and Human Behavior* 1999/1, 9–30; W. Michael REISMAN: *Law in Brief Encounters*, New Haven, London, Yale University Press, 1999; Virginia SAPIRO: „Gender Equality in the Public Mind” *Women & Politics* 2001/1, 1–36; Michelle D. St. AMAND: „Impact of Information about Sentencing Decisions on Public Attitudes toward the Criminal Justice System” *Law and Human Behavior* 2001/5, 515–528.

[28] VINNAI Edina: „Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat” in BENCZE Mátyás – VINNAI Edina (szerk.): *Jogszociológiai előadások*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 122–142.

[29] SAJÓ András: *A jogosultság-tudat vizsgálata (Kutatási összefoglaló)*, Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1988; FEKETE Balázs: „Jogi kultúra és jogosultságkultúra. Egy lehetséges fogalmi háló vázlata” *Miskolci Jogi Szemle* 2020/1, 88–93.

[30] SAJÓ (2. j.).

[31] BERKICS Mihály: „Laikusok és jogászok nézetei a jogról” in HUNYADY György – BERKICS Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem*, Budapest, ELTE Eötvös, 2013, 141–159; BERKICS Mihály: „Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon” in HUNYADY–BERKICS (szerk.), *uo.*, 337–364;

[32] A „fridzsider szocializmus” korszakának erkölcsi romboló hatását például már az 1970-es évek közepén regisztrálták a kutatók: „Láttuk, hogy a hatóságok döntését többnyire igazságosnak tekintik még azok is, akiknek érdekeit a döntések sértik; az érdeksérelem inkább tehetetlen panaszkodást vált ki. Az igazságosság koncepciója e tapasztalatok fényében még az egyes személyek tudatában is kettéválk: egyfelől, ha a döntést jogszerűnek – és ami ennek előfeltétele: tényszerűnek (igaznak) –

érzik, törvényességénél fogva elfogadják, ami nem zárja ki azt, hogy *méltányossági* megfontolásokat hangoztatva ne kívánának más megoldást. Az igazságosság szintetizáló különöse helyett e megosztott tudatokban a törvényesség társadalmi általánosa és a privát érdek moralitásának egyedi partikularitása él együtt – méghozzá a jelek szerint meglehetősen békésen.” [Kiemelés az eredetiben.] SAJÓ-SZÉKELYI-MAJOR (13. j.) 40.

[33] BIBÓ István: „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem” in BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok II*, Budapest, Magvető, 1986, 603–605.

[34] FLECK Zoltán: „A jogtudatkutatás emberképe” in FLECK Zoltán – KIS Valéria – TÓTH Fruzsina – NEUMANN László – KENÉZ Anikó – BAJNOK Dávid: *A jogtudat narratív értelmezése*, Budapest, ELTE Eötvös, 2017, 28–31.

[35] Erre legutóbb az 1980-as évek közepén Sajó tett kísérletet. SAJÓ András: *Látszat és valóság a jogban*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.

[36] Jean PIAGET: *The Moral Judgment of the Child*, London, Kegan Paul, Trench, Trubner and Co., 1932; Jean PIAGET: *Origins of Intelligence in the Child*, London, Routledge & Kegan Paul, 1936.

[37] June L. TAPP – Lawrence KOHLBERG: „Developing Senses of Law and Legal Justice” *Journal of Social Issues* 1971/2, 65–91.

[38] Albert BANDURA: *Social Learning Theory*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1977; Ronald L. AKERS: *Social Learning and Social Structure: A General Theory of Crime and Deviance*, Boston, Northeastern University Press, 1998.

[39] Ellen S. COHN – Susan O. WHITE: *Legal Socialization. A Study of Norms and Rules*, New York, Springer, 1990.

[40] SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás*, Budapest, Akadémiai, 1980; Chantal KOURILSKY - AUGEVEN (szerk.): *Socialisation juridique et la conscience du droit: Attitudes individuelles, modèles culturels et changement social*, Paris, LGDJ, Maison des sciences de l'homme, Réseau Européen Droit et Société, 1997; Chantal KOURILSKY: „Legal Socialization and Cultural Models: Individual Attitudes toward Law in France and Russia” *European Yearbook in the Sociology of Law* 2000, 241–253; Jeffrey FAGAN – Tom R. TYLER: „Legal Socialization of Children and Adolescents” *Social Justice Research* 2005, 217–241; Rick TRINKNER – Tom R. TYLER: „Legal Socialization: Coersion versus Consent in an Era of Mistrust” *Annual Review of Law and Social Science* 2016, 417–439; VAJDA Zsuzsanna: „Az erkölcsi ítélet fejlődésének kutatása Piaget és Kohlberg után” *Magyar Pszichológiai Szemle* 1999/3, 239–356; VÁRINÉ (25. j.); PINCZÉS-PRESSING Zsuzsanna – FÜLÖP Márta: „A morális fejlődés és a jogi szocializáció: elmélet és tapasztalat” in HUNYADY-BERKICS (szerk.) (31. j.) 75–138.

[41] SAJÓ-SZÉKELYI-MAJOR (13. j.); LÉDERER Pál – SAJÓ András: *Kutatási összefoglaló a jogi szocializáció vizsgálatáról* (Kézirat), Budapest, 1984; Ibolya VARI-SZILAGYI: „Socialisation juridique des adolescents et attitudes a l'égard de la responsabilité publique et privée en Hongrie” in KOURILSKY-AUGEVEN (szerk.) (40. j.) 83–114; Michele PETERSON-BADALI: „Children’s Knowledge of the Legal System: Are They Competent to Instruct Legal Counsel?” *Canadian Journal of Criminology* 1992/2, 139–160; Ibolya VARI-SZILAGYI: „Genre et socialisation juridique. Raisonner sur le droit: une difference d’attitude chez les jeunes en Hongrie?” *Droit et culture* 2002/1, 59–85; Ibolya VARI-SZILAGYI: „Gender and Legal Socialization. Different Attitudes in Reasoning about the Law among Young Hungarians?” *Droit et culture* 2004 (Special issue), 147–164; VÁRINÉ (25. j.).

[42] Peter ROBSON – Ferdinando SPINA (szerk.): *Vigilante Justice in Society and Popular Culture. A Global Perspective*, Vancouver, Fairleigh Dickinson University Press, 2022; Stefan MACHURA – Peter ROBSON (szerk.): *Law and Film*, Oxford, Blackwell Publishers, 2001; David A. BLACK: *Law in Film. Resonance and Representation*, Urbana, University of Illinois Press, 1999.

[43] Lieve GIES: *Law and the Media: The Future of an Uneasy Relationship*, Oxon, Routledge & Cavendish, 2008, 19–80.

- [44] GIES (43. j.) 80–89. Az újabb kriminológiai kutatásokban felmerült azonban az a gondolat, hogy az internet virtuális terének sajátosságai csupán fokozati különbséget mutatnak a fizikai terek jellemzőivel: a hely, a közelség, a távolság, az időrendiség dimenziói azonosíthatók az internet virtuális tereiben is. Így a hagyományos kriminológiai teóriák közül több is – például a „közömbösítési technikák”, az „izgalom keresés” és a „rutin cselekvések” elméletei – magyarázóerővel bír az internetes bűnözés jelenségének értelmezésében. Peter K. MANNING: „Policing New Social Spaces” in James SHEPTYCKI (szerk.): *Issues in Transnational Policing*, London, Routledge, 2000, 177–200; Richard JONES: „Cybercrime and Internet Security. A Criminological Introduction” in Lilian EDWARDS – Charlotte WAELDE (szerk.): *Law and the Internet*, Oxford, Hart, 2009, 601–622.
- [45] Maria BAKARDJEVA: „Virtual Togetherness: An Everyday-life Perspective” *Media, Culture & Society* 2003/3, 294–305.
- [46] Érdekes módon a hazai és a nemzetközi kutatások egyes eredményei ellentmondani látszanak annak a közkeletű feltevésnek, hogy a nyomtatott és az elektronikus média fogyasztása növeli a jogismeretet. Vö. NEMÉNYI Mária – SAJÓ András: „Levelek a tv »jogi esetek« c. műsorához” *Állam- és Jogtudomány* 1984/2, 208–244; GAJDUSCHEK – FEKETE (8. j.) 173–220; Lieve GIES: „Explaining the Absence of the Media in the Stories of Legal Consciousness” *Entertainment and Sports Law Journal* 2023/1, 19–54.
- [47] Jeff GIDDINGS – Michael ROBERTSON: „Large-scale Map or A-Z? The Place of Self-help Services in Legal Aid” *Journal of Law and Society* 2003/1, 102–119.
- [48] Kirívó esete ennek, amikor az Egyesült Államokban egy 12 éves gyermek kezdett jogi tanácsokat osztogatni egy jogi önszégyt segítő honlapon. Ellen HARSHMAN – James F. GILSINAN – James E. FISCHER – Frederick C. YEAGER: „Professional Ethics in Virtual World. The Impact of the Internet on Traditional Notions of Professionalism” *Journal of Business Ethics* 2005, 228–229.
- [49] Hangwoo LEE: „Privacy, Publicity and Accountability of Self-representation in an On-line Discussion Group” *Social Inquiry* 2006/1, 1–22; Brian SIMPSON: „Identity Manipulation in Cyberspace as a Leisure Option: Play and Exploration of Self” *Information and Communication Technology Law* 2005/2, 115–131; Anthony GIDDENS: *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge, Polity, 1991, 10–34.
- [50] Jacquelyn BURKELL: „Electronic Miscommunication and the Defamatory Sense” *Canadian Journal of Law and Society* 2000/1, 81–110; Alan O'DAY (szerk.): *Cyberterrorism*, Aldershot, Ashgate, 2004; MANNING (44. j.).
- [51] H. SZILÁGYI István – JANKÓ-BADÓ Andrea: „Ha nem vagyunk úriemberek, azzal sincs baj...” in H. SZILÁGYI (szerk.) (8. j.) 323–354; NAGY Zsolt: *Metszetek a jogásztársadalomról*, Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2012, 120–135.
- [52] Robin WIDDISON: „Electronic Paths to Justice” *Journal of Information, Law and Technology* 2003/2.
- [53] Jürgen HABERMAS: *The Theory of Communicative Action I. Reason and the Rationalisation of Society*, Boston, Beacon Press, 1984; Jürgen HABERMAS: *The Theory of Communicative Action II. System and Lifeworld: A Critique of Functionalist Reason*, Boston, Beacon Press, 1987.
- [54] Niklas LUHMANN: „Law as a Social System” *Northwestern University Law Review* 1989/1–2, 136–150; Niklas LUHMANN: „Operational Closure and Structural Coupling: The Differentiation of the Legal System” *Cardozo Law Review* 1992, 1419–1441.
- [55] Günther TEUBNER: *Law as an Autopoietic System*, Oxford, Blackwell, 1993.
- [56] Jacques DERRIDA: *Writing and Difference*, London, Routledge, 1978.
- [57] Jean BAUDRILLARD: *The Consumer Society*, Paris, Gallimard, 1970; Jean BAUDRILLARD: *Simulacra and Simulation*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1994; Jean BAUDRILLARD: *The Vital Illusion*, New York, Columbia University Press, 2000.

- [58] David NELKEN: „Law as Communication: Constituting the Field” in David NELKEN (szerk.): *Law as Communication*, Aldershot, Dartmouth, 1996, 3–23.
- [59] Peter GOODRICH: *Languages of Law. From Logics of Memory to Nomadic Masks*, London, Wiedenfeld & Nicolson, 1990. John GIBBONS (szerk.): *Language and the Law*, London, Longman, 1994; Lawrence SOLAN – Peter TIERSMA (szerk.): *The Oxford Handbook of Language of Law*, Oxford, Oxford University Press, 2012; VINNAI Edina: „Jog és nyelv – nyelv és jog” in FEKETE–FLECK (szerk.) (21. j.) 65–114; VINNAI Edina: *Jog és nyelv határán. A jogi nyelvhasználat nemzetközi és hazai kutatása*, Budapest, Gondolat, 2017.
- [60] Bernard JACKSON: *Semiotics and Legal Theory*, London, Routledge & Kegan Paul, 1985; Roberta KEVELSON: *The Law as a System of Signs*, New York, Plenum Press, 1988; Bernard JACKSON (szerk.): *Legal Semiotics and the Sociology of Law*, Oñati, Proceedings of the Oñati Institute, 1994; Anne WAGNER – Vijay K. BHATIA (szerk.): *Diversity and Tolerance in Socio Legal Context: Explorations in the Semiotics of Law*. Aldershot, Ashgate, 2009.
- [61] James Boyd WHITE: *The Legal Imagination*, Chicago, University of Chicago Press, 1973; Maria ARISTODEMOU: „Studies in Law and Literature. Directions and Concerns” *Anglo-American Law Review* 1993/2, 157–193; Neil DUXBURY: *Law and Letters in American Jurisprudence*, Oxford, Oxford University Press, 1995; Ian WARD: *Law and Literature. Possibilities and Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press 1995. A külföldi fejlemények ismertetésére lásd NAGY Tamás: „Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben” *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica* 2003/15; H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom. (Habilitációs előadás)” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1, 5–27.
- [62] POKOL Béla: *A jog szerkezete*, Budapest, Gondolat – Felsőoktatási Koordinációs Iroda, 1991; POKOL Béla: *Társadalomtudományi trilógia I–III*, Budapest, Századvég, 2004–2006; Cs KISS Lajos – KARÁCSONY András (szerk.): *A társadalom és a jog autopoetikus felépítettsége*, Budapest, ELTE ÁJK, 1994.
- [63] KISS Anna: *Bűnbe esett irodalmi hősök*, Budapest, Publicitas Art Kft., 2008; NAGY Tamás: *Josef K. Nyomában. Jogról és irodalomról*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2010, H. SZILÁGYI István: *Jog – irodalom*, Szeged, SzTE ÁJK Összehasonlító Jogi Intézet, 2010.
- [64] SZABÓ Miklós – VARGA Csaba (szerk.): *Jog és nyelv*, Budapest, Books in Print Bt., 2000; SZABÓ Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban*, Bíbor, Miskolc, 2010; SZABÓ Miklós (szerk.): *A jog nyelvi dimenziója*, Miskolc, Bíbor, 2015; VINNAI (59. j.).
- [65] Már a hazai KOL-kutatások kezdetét jelentő, Kulcsár Kálmán által vezetett, 1965-ös jogismeretre vonatkozó kérdőív is tartalmazott a „média-fogyasztásra” mint ismeretforrásra vonatkozó kérdéseket. Vö. KULCSÁR (4. j.).
- [66] Lásd DANKÁNIC–ERDŐSI (18. j.); NEMÉNYI–SAJÓ (46. j.).
- [67] Lásd például a 2005-ben tartalomelemzéses módszerrel végzett kutatást. BARABÁS Tünde – GYURKÓ Szilvia – VIRÁG György: „Média és igazságszolgáltatás” in IRK Ferenc (szerk.): *Kriminológiai tanulmányok 43*, Budapest, OKRI, 2006, 11–38.
- [68] GAJDUSCHEK–FEKETE (8. j.); GAJDUSCHEK Görgy – FEKETE Balázs: „A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma. Összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján” *Pro Futuro – A jövő nemzedékek joga* 2015/1, 11–28; GAJDUSCHEK Görgy – FEKETE Balázs: „A jogismeretet befolyásoló társadalmi tényezők elemzése” *Pro Futuro – A jövő nemzedékek joga* 2015/2, 71–95.
- [69] SAJÓ–SZÉKELYI–MAJOR (13. j.); Austin SARAT: „»The Law is All Over«: Power Resistance and Legal Consciousness of Welfare Poor” *Yale Journal of Law and Humanities* 1990/2, 343–379; Alan REIFMAN: „Real Jurors' Understanding of the Law in Real Cases” *Law and Human Behavior* 1992/5, 539–554; Joachim J. SAVELSBERG: „Knowledge, domination, and criminal punishment” *American Journal of Sociology* 1994/4, 911–943; Davina COOPER: „Local Government. Legal Consciousness in the Shadow of Juridification” *Journal of Law and Society* 1995/4, 506–526; Robert J. SAMPSON: „Legal

Cynicism and (Subcultural?) Tolerance of Deviance: The Neighborhood Context of Racial Differences" *Law & Society Review* 1998/4, 777–804; Arthur L. STINCHCOMBE: *When Formality Works. Authority and Abstraction in Law and Organizations*, Chicago, The University of Chicago Press, 2001.

[70] Richard A. POSNER: *The Economics of Justice*, Cambridge, Harvard University Press, 1981.

[71] CSERNE Péter: *Közgazdaságtan és jogfilozófia. Rendszertelen áttekintés a jog gazdasági elemzésének elméleti és módszertani alapjairól*, Budapest, Gondolat, 2015.

[72] Tom R. TYLER: *Why People Cooperate? The Role of Social Motivations*, Princeton, Princeton University Press, 2010; TYLER (9. j.).

[73] Sally Falk MOORE: „Law and Social Change. The Semi-autonomous Social Field as an Appropriate Subject of Study” *Law & Society Review* 1973/4, 719–746; Sally Falk MOORE: *Law as Process. An Anthropological Approach*, London, Routledge & Kegan Paul, 1978; Laura NADER: *Harmony Ideology. Justice and Control in a Zapotec Mountain Village*, Stanford, Stanford University Press, 1991. A jogi antropológia eredményeinek bemutatására lásd H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányai. Történeti és elméleti vázlat*, Budapest, Szent István Társulat, 2005; H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jog és antropológia*, Budapest, Szent István Társulat, 2005.

[74] HARMATHY Attila – SAJÓ András: *A jog gazdasági elemzése. Válogatott tanulmányok*, Budapest, KJK, 1984.

[75] Noha itt érdemes megemlítenünk Gajdushek György kutatásait, melyek ugyan közvetlenül nem kapcsolódnak a jog gazdasági elemzésének elméleti megközelítéséhez, de mégis rokoníthatók azzal, lévén, hogy a hatósági szankcióalkalmazás problémáira koncentrálnak. GAJDUSCHEK György: *Rendnek lenni kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságolási tevékenységéről*, Budapest, KSZK-MKI, 2008.

[76] BODA (szerk.) (9. j.).

[77] Balázs FEKETE: „Legal Ethnology and Legal Anthropology in Hungary” in Marie-Claire FOLETS – Mark GOODALE – Maria SAPIGNOLI – Olaf ZENKER (szerk.): *The Oxford Handbook of Law and Anthropology*, Oxford, Oxford University Press, 2021., 9780198840534-e-12

[78] A jogalkalmazás antropológiai vizsgálata kapcsán az egyetlen fontosabb kutatás: LOSS Sándor – H. SZILÁGYI István: „A cigány per” *Beszélő* 2001/4, 94–100.

[79] Módszertani szempontból e megfontolásnak óvatosságra kell intenie a kutatókat: az egyéni jogtudat vizsgálata szempontjából nem feltétlenül megbízható egyedül a vizsgált személy véleményét kérni, anélkül, hogy megkísérelnénk megfigyelni tényleges viselkedését. Különösen a *survey*-típusú, kérdőíves vizsgálatok esetében merül fel élesen ez a probléma: a megkérdezett nem azt válaszolja, amit gondol egy bizonyos kérdésről, hanem azt, amit úgy véli, hogy általában „elvárható”, „politikailag korrekt” stb. Ebből adódik, hogy e területen különösen fontosak a mikroszociológiai vizsgálatok.

[80] Gabriel ALMOND – Sidney VERBA: *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton, Princeton University Press, 1963.

[81] E folyamatnak nagy lökést adott az elmúlt években a Covid pandémia során a társadalmi távolságtartás növelése érdekében bevezetett intézkedések.

[82] Sonia LIVINGSTON: „The Changing Nature of Audiences: From the Mass Audience to the Interactive Media User” in Angharad VALDIVIA (szerk.): *Companion to Media Research*, Oxford, Blackwell, 2003, 337–359.

[83] Noha a legnagyobb közösségi média platformok (Facebook, Twitter [újabbán X] stb.) szolgáltatói folyamatosan szűrik a tiltott – pornográf, politikailag inkorrekt stb. – tartalmakat, s az egyes platformok felhasználói maguk is igyekeznek kontrollálni azokat.

[84] BAKARDJIEVA (45. j.) 302–305.

- [85] JANKÓ-BADÓ Andrea: *A szülészeti jogokkal kapcsolatos jogtudat empirikus vizsgálata. Fél-autonóm társadalmi mezők a szülés körül* (PhD-disszertáció), Budapest, 2022, 184–190.
- [86] Austin SARAT – Thomas R. KEARNS (szerk.): *Law in Everyday Life*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1993; William O'BARR – John M. CONLEY: „Lay Expectations of the Civil Law Justice System” *Law and Society Review* 1988/11, 137–17.; REISMAN (27. j.); Patricia EWICK – Susan S. SILBEY: „Narrating Social Structure. Stories of Resistance to Legal Authority” *American Journal of Sociology* 2003/6, 1328–1372; Laura Beth NIELSEN: *License to Harass. Law, Hierarchy, and Offensive Public Speech*, Princeton, Princeton University Press, 2004.
- [87] SAJÓ (40. j.).
- [88] Biztató kezdetként lásd FEKETE Balázs: „»Az emberekből előbukkant az empátia...« Mikroantropológiai kutatás a társadalmi távolságtartás működéséről” *Jogtudományi Közlöny* 2020/7–8, 314–322; JANKÓ-BADÓ (85. j.).
- [89] Marc HERTOUGH: „Loyalists, Legalists, Cynics and Outsiders” in Marc HERTOUGH: *Nobody's Law. Legal Consciousness and Legal Alienation in Everyday Life*, London, Palgrave, 2018, 49–64.
- [90] James O. FINCKENAUER: *Russian Youth. Law, Deviance and the Pursuit of Freedom*, New Brunswick – London, Transaction Publishers, 1995; Elijah ANDERSON: *Code of the Street: Decency, Violence, and the Moral Life of the Inner City*, New York – London, W. W. Norton & Company, 2000; Ronald L. AKERS, Gary F. JENSEN: „The Empirical Status of Social Learning Theory of Crime and Deviance: The Past, Present, and Future” in Francis T. CULLEN – John Paul WRIGHT – Kristie R. BLEVINS (szerk.): *Advances in criminological theory. Vol. 15. Taking stock: The Status of Criminological Theory*, New Brunswick, Transaction Publishers, 2006, 37–76; Richard MCMAHON (szerk.): *Crime, Law and Popular Culture in Europe, 1500–1900*, Devon, Portland, Willan Publishing, 2008.
- [91] VÍGH József – TAUBER István: „A bűnözés megelőzése és a jogtudat egyes problémái” in SZŰK László (szerk.): *A bűnmegelőzésről 1. Tanulmánykötet*, Budapest, Igazságügyi Minisztérium, 1983, 64–111. Az ezredfordulót követően pedig például KEREZSI Klára: „Vélemények a bűnről és a büntetésről – egy lakossági attitűdvizsgálat tapasztalatai” in IRK Ferenc (szerk.): *Kriminológiai tanulmányok 43*, Budapest, OKRI, 2006, 203–240. A családjog vonatkozásában végzett kutatást Boros László és Sajó András egy 1976–77-ben reprezentatív mintára: BOROS László: *A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok tudatában / SAJÓ András: Jogtudat, jogismeret*, Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1983. A közgazgatási jog terén lásd GAJDUSCHEK (75. j.).
- [92] Példaképpen említhetjük a 2015 júniusában az Országos Bírósági Hivatal szervezésében a polgári eljárási kódex kodifikációs munkálataihoz kapcsolódóan a budapesti ügyvédek részvételével folytatott fókuszcsoportos interjút. H. SZILÁGYI – BADÓ (51. j.) 323–354.
- [93] A társadalmi gyakorlat „normalizáló” hatására – vagyis arra, hogy a társadalmi gyakorlat normatív hatása leronthatja a jogi szabályok magatartás-szabályozó erejét – a hazai kutatásokban elsőként a Boros–Sajó-féle 1976–77-es vizsgálat hívta fel a figyelmet: a csekély súlyú üzemi lopások esetében a lakosság csupán 43%-a alkalmazott volna büntetést, míg 11%-a semmiféle helytelenítésnek nem adta jelét. BOROS / SAJÓ (91. j.).
- [94] Henry S. FARBER – Michelle J. WHITE: „A Comparison of Formal and Informal Dispute Resolution in Medical Malpractice” *Journal of Legal Studies* 1994/2, 777–806; Calvin MORRILL: „Institutional Change Through Interstitial Emergence: The Growth of Alternative Dispute Resolution in American Law, 1965–1995” *Revista de Estudos Empíricos em Direito* 2017/1, 1–44.
- [95] Robert H. MNOOKIN – Lewis KORNHAUSER: „Bargaining in the Shadow of the Law. The Case of Divorce” *Yale Law Journal* 1979/5, 950–997.
- [96] Kimmett EDGAR – Tim NEWELL: *Restorative Justice in Prisons. A Guide to Making it Happen*, Winchester, Waterside Press, 2006; Holly Ventura MILLER (szerk.): *Restorative Justice. From Theory to Practice. Sociology of Crime, Law, and Deviance, Vol. 5*, Bingley, Emerald Publishing Ltd., 2008.

- [97] LOSS Sándor: „Romani kris a dél-békési oláhciányoknál. Elmélet és gyakorlat” in SZABÓ Miklós (szerk.): *Ius Humanum: Az ember alkotta jog*, Miskolc, Bíbor, 2001, 9–22.
- [98] BARABÁS Andrea Tünde: „A mediáció lehetőségei a büntetés-végrehajtásban” in VIRÁG György (szerk.): *Kriminológiai tanulmányok 48*, Budapest, OKRI, 2011, 98–114.
- [99] Eugen EHRlich: *Fundamental Principles of the Sociology of Law*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1936.
- [100] John GRIFFITHS: „The Social Working of Legal Rules” *Journal of Legal Pluralism* 2003/48, 1–84.
- [101] SAJÓ András: *A jogosultság-tudat vizsgálata. Kutatási összefoglaló*, Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1988; Patricia EWICK – Susan S. SILBEY: *The Common Place of Law. Stories from Everyday Life*, Chicago, Chicago University Press, 1998.
- [102] Irene STYLES: „Law Clinics and the Promotion of Public Interest Lawyering” *Law in Context* 2001/1–2, 65–88; Frank MUNGER (szerk.): *Law and Poverty*, Aldershot, Ashgate, 2006; Diana HERNÁNDEZ: „»I'm Gonna Call my Laywer«. Shifting Legal Consciousness at the Intersection of Inequality” *Studies in Law, Politics, and Society* 2010, 95–121.
- [103] NADER (73. j.).
- [104] GRIFFITHS (100. j.).
- [105] Erhardt BLANKENBURG: „The Infrastructure for Avoiding Civil Litigation. Comparing Cultures of Legal Behaviour in the Netherlands and Germany” *Law & Society Review* 1994/4, 789–809; Erhardt BLANKENBURG: „Civil Litigation Rates as Indicators for Legal Cultures” in David NELKEN (szerk.): *Comparing Legal Cultures*, Aldershot, Dartmouth, 1997, 41–68.
- [106] Masayuki MURAYAMA: „Kawashima and the Changing Focus on Japanese Legal Consciousness. A Selective History of the Sociology of Law in Japan” *International Journal of Law in Context* 2013/4. 565–589.
- [107] A polgári perek szociológiai sajátosságainak vizsgálatára folytatott 1976-os kutatás eredményeiről lásd KULCSÁR Kálmán: *Társadalom, gazdaság, jog*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982, 203–229.
- [108] Vö. SAJÓ (101. j.).
- [109] Balázs FEKETE: „Rights Consciousness in the CEE Region: Lessons from the Earlier Studies” *Jahrbuch für Ostrecht* 2019, 185–202; FEKETE Balázs: „Jogi kultúra és jogosultságkultúra. Egy lehetséges fogalmi háló vázlata” *Miskolci Jogi Szemle* 2020/1, 88–93; BARTHA Attila – FEKETE Balázs – GAJDUSCHEK György: „A jogosultságkultúra empirikus elemzése: elméleti és módszertani előfeltevések” *JTiblog* 2019; BARTHA Attila – FEKETE Balázs – GAJDUSCHEK György: „A jogosultságkultúra empirikus elemzése: a jogi éberség komponense” *JTiblog* 2019; BARTHA Attila – FEKETE Balázs – GAJDUSCHEK György: „A jogosultságkultúra empirikus elemzése: a jogok azonosításának komponense” *JTiblog* 2019; BARTHA Attila – FEKETE Balázs – GAJDUSCHEK György: „A jogosultságkultúra empirikus elemzése: a jogi mobilizáció komponense” *JTiblog* 2020.
- [110] Lawrence M. FRIEDMAN: *The Legal System. A Social Science Perspective*, New York, Russel Sage Foundation, 1975, 1–24.
- [111] BLANKENBURG (105. j.).
- [112] Martin KRYGIER: „The Rule of Law. Legality, Teleology, Sociology” in Gianluigi PALOMBELLA – Neil WALKER (szerk.): *Relocating the Rule of Law*, Oxford, Hart Publishing, 2009, 45–69. E témában nagyon tanulságosak például a magyar bírósági rendszer jogszociológiai elemzése körében Badó Attila, Bencze Mátyás és Fleck Zoltán kutatásai. Az öröndetesen gazdag irodalomból csupán példaként említve néhányat: BADÓ Attila – BÓKA János: *Európa kapujában: reform, igazság, szolgáltatás*, Miskolc, Bíbor, 2002; BENCZE Mátyás – BADÓ Attila: „Területi eltérések a büntetékiszabási gyakorlat

szigorúságát illetően Magyarországon 2003 és 2005 között” in FLECK Zoltán (szerk.): *Igazságszolgáltatás a tudomány tükrében*, Budapest, ELTE Eötvös, 2010, 125–147; FLECK Zoltán (szerk.): *Bíróságok mérlegen II: A szervezettől a jogértelmezési gyakorlatig*, Budapest, Pallas, 2008.

[113] BIBÓ (33. j.) 612–619.

[114] David RIESMAN: *A magányos tömeg* (ford. SZELÉNYI Iván), Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963, 51–76.

[115] BOURDIEU–WACQUANT (9. j.) 115–140.

[116] Rosella Esther CERCHIA: „Legal Mentality and Its Influence on Shaping Legal Rules. The Relations between Principal and Agent” *Global Jurist* 2018/1. DOI: [10.1515/gj-2018-0028](https://doi.org/10.1515/gj-2018-0028)

[117] Erről részletesebben lásd John GRIFFITHS: „A jogalkotás társadalmi működése” in H. SZILÁGYI (szerk.) (73. j.) 239–271.

[118] PODGÓRECKI et al. (szerk.): *Knowledge and Opinion about Law* (2. j.).

[119] Lásd KULCSÁR (4. j.); GAJDUSCHEK–FEKETE (8. j.); GAJDUSCHEK–FEKETE (68. j.).

[120] Itt a „világnézetet” egészen tág értelemben kell felfognunk, ami a politikai világnézettől a legkülönbözőbb „rajongói klubok” mögött kivehető ideológiai formákat egyaránt magába foglalja.

[121] Richard D. SCHWARTZ: „Social Factors in the Development of Social Control. A Case Study of Two Israeli Settlements” *Yale Law Journal* 1954/4, 471–491.

[122] Jane F. COLLIER: „Stratification and Dispute Handling in Two Highland Chiapas Communities” *American Ethnologist* 1979/2, 305–327.

[123] Mark KESSLER: „The Politics of Legal Representation. The Influence of Local Politics on the Behavior of Poverty Lawyers” *Law & Policy* 1986/2, 149–168; Carol J. GREENHOUSE – Barbara YNGVESSON – David M. ENGEL: *Law and Community in Three American Towns*, Ithaca, London, Cornell University Press, 1994.

[124] Az egyetlen fontos kivételt Loss Sándor úttörő jellegű kutatásai jelentették. Lásd LOSS (97. j.).

[125] PODGÓRECKI et al. (szerk.): *Knowledge and Opinion about Law* (2. j.).

[126] Lásd a gazdasági vezetők jogtudatának (1977), valamint a budapesti házmesterek jog- és értéktudatának vizsgálatát (1979). SAJÓ András: „A jogi nézetek rendszere a gazdasági vezetők jogtudatában” *Állam- és Jogtudomány* 1981/4, 608–638; SAJÓ András: *A jogtudat mikrokörnyezeti meghatározói*, Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1981.

[127] A jogász professzió fenti aspektusainak jogszociológiai vizsgálatára számos hazai kutatás folyt az elmúlt két évtizedben. A teljesség igénye nélkül, a különböző viszonylatokban végzett legutóbbi kutatásokból néhány példa. A joghallgatók rekrutációjának és professzió-képének kérdéskörében FÓNAI Mihály: *Joghallgatók: honnan jönnek, és hová tartanak?* Debrecen, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2014. ;A jogászképzés szociológiai elemzésére: NAGY Zsolt: *A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései*, Szeged, Pólay Alapítvány, 2007; NAGY (51. lj.). A joghallgatók jogtudatának vizsgálatáról: VISEGRÁDY Antal – SCHADT Mária: „Egyetemi hallgatók jogtudata, jogismerete” *Jogelméleti Szemle* 2000/1; KELEMEN László: *Joghallgatók a jogról*, Budapest, Sprinter, 2009; KELEMEN László – HOLLÁN Miklós: *Joghallgatók a jogról II*, Budapest, Pécs, Dialóg Campus, 2013. A jogállami értékek jogi oktatásban való átadásáról: FLECK Zoltán – KRÉMER Ferenc – NAVRATIL Szonja – USZKIEWICZ Erik: *Technika vagy érték a jogállam?* Budapest, L'Harmattan, 2012; BADÓ Attila – FELEKY Gábor – LŐRINCZI János – PATYI Zsófia: „Összehasonlító motivációs vizsgálat a szegedi joghallgatók körében” in BADÓ Attila (szerk.): *Jogszociológiai alapismeretek*, Szeged, Pro Talents Universitatis Alapítvány, 2020, 245–279. A bírák attitűdjeinek vizsgálatáról: BENCZE Mátyás: *Elvek és gyakorlatok. Jogalkalmazási minták és problémák a magyar bírói ítélkezésben*, Budapest, Gondolat – DE ÁJK, 2011; BADÓ Attila: „Azoknak másként fáj ...» Diploma és büntetés kiszabás Magyarországon” in BADÓ

(szerk.) uo., 162–175. Az ügyvédi hivatásrend szociológiai jellemzőiről: UTASI Ágnes (szerk.): *Ügyvédek a gyorsuló időben (1998–2015)*, Szeged, Belvedere Meridionale, 2016; H. SZILÁGYI – JANKÓ-BADÓ (51. j.) 323–354.

[128] MOORE (73. j.).

[129] SIK Domonkos (szerk.): „A késő modernitás fenomenológiája” *Replika* 2018/3–4, 21–116.

[130] Lásd LOSS – H. SZILÁGYI (78. j.); CSAJBÓK Anita – KELEMEN Edit – H. SZILÁGYI István – BAKSA Attila: *Rom-ok között. Egy tiszaujvárosi kukázó roma család antropológiai vizsgálata*, Miskolc, OSI, 2002; JANKÓ-BADÓ (85. j.).

[131] Marc HERTOGH: „A ‘European’ Concept of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich” *Journal of Law & Society Review* 2004/4, 457–481.

[132] Lásd Roscoe POUND: „Law in Books and Law in Action” *American Law Review* 1910/12.

[133] Lásd Eugen EHRLICH: „The Sociology of Law” *Harvard Law Review* 1920/2, 130–145; Eugen EHRLICH: „Das lebende Recht der Völker der Bukowina” *Recht und Wirtschaft* 1912.

[134] HERTOGH (89. j.) 1–15.

[135] Lásd például Marc GALANTER: „Why the »Haves« Come out Ahead. Speculations on the Limits of Legal Change” *Law & Society Review* 1974/1, 95–160; Marc GALANTER: „Justice in Many Rooms. Courts, Private Ordering, and Indigenous Law” *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 1981, 1–47; Sally Engle MERRY: *Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness among Working-Class American*, Chicago, Chicago University Press, 1990; EWICK–SILBEY (101. j.); David ENGEL: „How Does Law Matter in the Constitution of Legal Consciousness?” in Bryan G. GARTH – Austin SARAT: *How Does Law Matter?*, Chicago, Northwestern University Press, 1998, 109–144; Laura Beth NIELSEN: „Situating Legal Consciousness: Experiences and Attitudes of Ordinary Citizens about Law and Street Harassment” *Law & Society Review* 2000/4, 1055–1090.

[136] A „szekuláris” elnevezés iróniája nehezen eltéveszthető, ha figyelembe vesszük a „kritikai” szemlélet híveinek marxista elkötelezettségét.

[137] Susan S. SILBEY: „Legal Culture and Legal Consciousness” in *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Elsevier, 2001, 8624.

[138] Marina KURKCHIYAN: „Russian Legal Culture: An Analysis of Adaptive Response to an Institutional Transplant” *Law & Social Inquiry* 2009/2, 337–338.

[139] Rokumoto elméletének ismertetésére lásd Masayuki MURAYAMA: „Culture, Situation and Behaviour” in Dimitri VANORVERBEKE – Jaroen MAESSCHALK – David NELKEN – Stephan PARMENTIER (szerk.): *The Changing Role of Law in Japan*, Cheltenham – Northampton, Edward Elgar Publishing, 2014, 191.

[140] Peter L. BERGER – Thomas LUCKHAM: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés* (ford. TOMKA Miklós), Budapest, Józsefvárosi Műhely, 1998.